

A KONZERVATIVIZMUS*

1. A konzervativizmus fogalma

A konzervativizmus ma már nemigen látszik élesen körülhatárolható fogalomnak. Az attitűdök, nézetek, viselkedésminták hihetetlenül széles körét szokták jellemezni vele. A „reakció” és a „restauráció” fogalmát sokszor azonos értelemben használják, elmosódott a határ, amely elválasztja a liberalizmustól, egykori éles ellenpólusától. A konzervativizmus így tulajdonképpen értelmétől megfosztott közhelyszerű fogalomnak látszik, amely mindent és ennek folytán végső soron komolyan már semmit sem képes megragadni. Olykor azt is hallani, hogy konzervativizmus ma már nem is létezik, vagy – ami lényegében ugyanoda lyukad ki – hogy minden politikai-közéleti megnyilvánulás valamiképp konzervatív színezetű vagy célzatú.

Mindenekelőtt tehát azt kell tisztázni, hogy a konzervativizmus társadalomtörténetileg miből fakad és miben jut kifejezésre. Az olyan elemzés, amely a társadalmi-történeti összefüggéseknek, a lét és a tudat viszonyának a feltárását célozza a konzervativizmusról is világos fogalmat alkothat. Igaz, hogy az ilyen *dialektikus* megközelítés még a konzervativizmussal foglalkozó tudományos irodalomban is ritka: a konzervativizmust legtöbbször csak szellem- és eszmetörténeti – vagy éppenséggel párttörténeti – szemszögből ragadják meg. Az efféle tálalásban ezért mindig homályban maradnak a konzervativizmus mögött meghúzódó társadalmi érdekek, a konzervativizmus keletkezésének okai és mindenkor konkrét kifejezésének viszonya az adott társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokhoz.

Kétségtelen, hogy a konzervativizmus már lényegénél fogva kínálja az efféle tárgyalási módot, hiszen maga is sokszor határozatlan-elmosódott formában körvonalazza a lényegéhez tartozó eszmei összefüggéseket és mindenkor bezárkózik az általános kritikai megismerés elől, sőt normatív akadályokat gördít az ilyen megismerés elé. Ebből azonban már az is kitűnik, hogy a konzervativizmus számára kezdettől fogva és még mindig nem valamilyen önmagából kibontott és előre, a jövőbe mutató célnak él, hanem éppen az előremutató elképzelések vitatásából, tagadásából és olyan meglevő, elműlő vagy elműlt társadalmi-történeti állapotok megkérdőjelezéséből vagy megkérdőjelezettségéből fakad, amelyeket legalább szubsztanciájukban szeretne megmenteni. Amikor példának okáért A. E. Günther,¹ a weimari köztársaság konzervatív politikusa ilyen definíciót állít fel: „Aki konzervatív, nem ahhoz ragaszkodik, ami tegnap volt, hanem abból él, ami mindenkor érvényes”, ebben a konzervatív alaptételben jó adag vitán felülinek tartott feltevés rejlik a történelmi folyamatot, ennek mozgatóerőit és mozgástörvényeit illetően, valamint arra vonatkozólag, hogy maguk a konzervatívok hová helyezik magukat a történelem fő áramában.

Kritikai szempontból ezzel szemben megfogalmazható egy előzetes minimális definíció, amely a konzervativizmusnak általában minden területileg és történelmileg

* In: Handbuch Politischer Theorien und Ideologien Hrsg. von Franz Neumann. Rowohlt, 1977. 65–105.

eltérő megjelenési formájára érvényes. Eszerint a konzervativizmust úgy kell felfogni, mint történelmileg előidézett, vagyis történelmi érdekek által táplált elhárító mozgalmat emancipációs törekvésekkel szemben, amelyek a kapitalizmus és a polgárság felemelkedésével kezdődnek és a francia forradalomban jutnak először korszakalkotó formában kifejezésre.

Ennek során a „konzervativizmus” valamilyen homályos, sejtelmes viszonyban áll a „reakcióval” és a „restaurációval”. Az elhatárolás itt a tendenciát tekintve a leginkább az ellenmozgalom határozottsága és dinamikája szempontjából lehetséges. A „restauráció” ez esetben aktív kísérlet megelőző korok haladás révén leküzdött társadalmi viszonyainak visszaállítására. A „reakció” pedig inkább statikus jellegű, élesen elutasító magatartás demokratizálási eljárásokkal szemben. A „konzervativizmus” ebben a szűkebb értelemben egy általánosságban véve elutasító magatartás volna a társadalmi haladással szemben, de inkább olyan, amelyet tartózkodó, szkeptikus-rezignált általános állásfoglalás jellemez.² Mindamellet továbbra is problematikusnak tekintendők mindezek az elhatárolási kísérletek, kivált mivel a „konzervativizmus” fogalmába is beleértendő sokféle, eltérő, külön-külön elemzendő formák és tendenciák.

Kevésbé ésszerű, sőt inkább félrevezető Karl Mannheim³ eljárása, nevezetesen a konzervativizmus megkülönböztetése a „*tradicionalizmustól*” mint olyan általános emberi kategóriától, amely az egyszerűen megszokotthoz való ösztönös bizalmat és ragaszkodást fejezi ki, s amely így a benne foglaltat kiragadja a társadalmi-gazdasági és történeti-politikai összefüggésekből és gyakorlatilag kivonja a kritikai vizsgálódás alól. Emellett kétségtelen ugyan, hogy a konzervativizmus a legtöbb megjelenési formájában valamiféle igen erős kulturális kötődésből kiindulva érvel, amelynek meghitt hagyományában az idők szelével dacolva vél élni. Az ilyen szemléletmód mindamellet mindenkor eltekint az alsóbb osztályok tényleges nyomorától és begubózik a harmónia, az egység és a mértéktartás fennkölt légkörébe, mint jelentéktelen valamit mellőzve mindennek a társadalmi kizsákmányolástól való függését. Amikor az analízis is örök értékekre és antropológiai konstansokra hivatkozik, ettől fogva már eleve feltételezi éppen azt, aminek megmagyarázására vállalkozott.

Hasonlóképpen végső soron célt téveszt egy olyan analitikus erőfeszítés, amely – amint ezt Martin Greiffenhagen⁴ határozottan megvallja – merő szellemtörténet gyanánt lép fel, nézeteket és ideológémiákat időtlen arzenálókba gyűjt és kifejezetten vállalja „a valóságtól való történelmietlen elszakadás szemrehányását”.

2. A konzervativizmus keletkezése

„A burzsoáziának a történelemben felettebb forradalmi szerepe volt. A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt... Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentégtelenítenek, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.”⁵ Marxnak és Engelsnek ezekben a burzsoázia, a *polgárság* felemelkedésével foglalkozó fejtegetéseiben egyben megtaláljuk a konzervativizmus keletkezésének tényleges okait is. A konzervativizmus, mint szellemi ellenmozgalom tulajdonképpen nem annak tudandó be, hogy kételyek merültek fel a feudális-rendi társadalommal és annak kultúrájával szemben, s hogy ezt bírálóknak vetették alá

amint azt többnyire állítják –, hanem inkább annak, hogy fokozatosan és mind gyorsabb ütemben bomlásnak indult a régi társadalmi alakulat a kapitalista fejlődés irányában ható, egyre gyarapodó erők nyomása alatt. Ennek az ipari-polgári körök növekvő befolyásában és öntudatában megkétszerezve lecsapódó folyamatnak a kifejezése egy neki megfelelő gondolkodásmód: a *racionalizmus*, amely a régtől fogva megszokottat és megsontosodottat radikális, vagyis a gyökerekig ható kételynek veti alá. A racionalizmusnak mint kritikát szavakba kell foglalnia azt, ami társadalmi-gazdasági vonatkozásban már végbemegy, nevezetesen az ipari polgárság felemelkedését és a feudális nemességnek meg a rendeknek a háttérbe szorulását, amelyek politikai uralmuk struktúrájában gátolják az ipari termelőerők kibontakozását, és csak ennyiben lehet végül konzervatív ellentendenciák kiváltója is.

Hogy a konzervativizmus reális társadalmi folyamatokból fakad, azt legkésőbb a *francia forradalom* tette nyilvánvalóvá, amely politikailag bevezette a polgári korszakot és harcba szállt az addig korlátlanul uralkodó társadalmi csoportokkal – tehát a nemesi és a papi nagybirtokokkal és a központi városok patricius kereskedő polgárságával. Ezáltal az e folyamat elhárítására szellemi téren is megnyilvánuló kísérlet az egész nyugati világban a kiváltságos osztályok létkérdésévé válik.

3. A konzervatív gondolkodás struktúrája

Mivel a védelmezett társadalmi rend egyre vitatottabbá és törekenyebbé válik, mivel a racionalizálás rendszerező kritikája is e rend vitathatatlan érvényének egyre újabb területeit dúlja fel, a fenntartásra és helyreállításra irányuló érdek abba az állításba menekül, hogy a világot nem lehet racionálisan megragadni és kiváltképpen nem lehet forradalmi úton átalakítani, hanem csupán mint „életet”, mint preracionális létfolyamatot lehet felfogni. Ennek megfelel a konzervativizmus önértelmezése, az a magáról alkotott felfogása, hogy a logika és a kritika eszközeivel nem lehet és nem szabad hozzá sem nyúlni.

Márpedig csak az ilyen eljárás teszi hozzáférhetővé a konzervatív gondolkodás struktúráját azáltal, hogy a társadalmi érdek és a társadalmi funkció kérdését is felveti, amelyet a konzervativizmus többnyire normatív kizár. Közben a konzervativizmus sem ebben, sem más tekintetben valójában ő nem mondhatja már, hogy ártatlan a kialakulásában. Hogy egyáltalán kénytelen belebocsátkozni önnön megalapozásába és megindoklásába, hogy kénytelen belemerülni a kritika és ellenkritika közegébe, amely ellen annyit harcolt, – ez egyik lényeges dilemmája társadalomfilozófiai világfelfogásának. A tagadás, amely a konzervativizmust történelmileg életre hívta, teljes mértékben meghatározza.

A kritikus ész, amely nem tűr meg semmiféle sötét foltokat és tabukat, így módon számára a gonosz egyetemes princípiumává válik. . . A konzervativizmus mindig hajlott arra, hogy az észről generaliter elvitassa legitimitását, legalábbis kompetenciáját. Az észnek, mint a felvilágosodás megismerési és alakítási princípiumának a szuverinitása elleni kirohanás alighanem többnyire maga a konzervativizmus elől is elrejtette azt a tényt, hogy a tévelygő individuum számára, amelyre állítólag a belátás korlátozott képessége jellemző, nem annyira a hagyományosnak, történelmileg keletkezettnek az áldásai állnak a középpontban, mint inkább a kritika alá vont, vagy

gyakorlatilag éppenséggel már ingatag szociális kiváltságok. Az „ész” pusztá fogalma mögött kiütközik az emancipáció tényleges követelése, mint tulajdonképpeni botránykő. Szabadság, egyenlőség, testvériség – a francia forradalomnak ez a csatakiáltása az európai államok felső társadalmi osztályait kézzelfoghatóan a tulajdon, a hatalom és az uralom elvesztésével fenyegeti.

Míndezeket a követeléseket könnyen lehetett olyan princípiumokból levezetni, mint a kételkedés, a megkérdőjelezés, az önállóan-cselekedni-akarás, az istenhez-hasonlatosnak-lenni-akarás, és így legalább az örökkévalót önmaga és önnön ellenkövetelése alá rakni. Az a politikai fogalom, amelyben minden negatívum összefolyt, a „forradalom” volt; ez úgy jelent meg, mint a bűnbeesés, amely a természet és a történelem isten akarta egységét szétverte és kiűzött a feudális társadalom paradicsomából. „Haladás” és „demokrácia” volt a *felvilágosodás* politikai célja. A „haladás”, a szociális folyamatnak egy újszerű, az ember által tudatosan előidézett dinamikája, alámossa a statikusan meghatározott régít; ez mindenekelőtt ezt jelentette: a feltörekvő kapitalizmus szemlátomást mindinkább megfosztotta társadalmi-gazdasági jelentőségétől a földtulajdont és a földjádékot az ipari tőke javára. A „demokrácia” úgy jelentkezik, mint ennek az eljárásnak a politikai vetülete, vagy ahogy Marx és Engels mondja⁶, mint a személyes méltóságnak a társadalmi csereértékben való feloldódása, azaz mint a patriarchális viszonyok felváltása pénzbe átszámítható, a piacon értékesíthető teljesítménnyel; más szavakkal kifejezve: mint a mennyiség győzelme a minőség fölött.

A preburzsoá korszakhoz igazodott társadalmi erők minden oldalról és minden vonatkozásban fenyegetettnek látták érdeküket, sőt létüket. Az a pozíció, amelyet a konzervativizmus maga alkotta formában ezzel szembeállított, feltárta az ellenpólusától való logikai függést és szociológiailag utalt azokra a társadalmi erőkre, amelyekért maga síkraszállt. Amikor a konzervativizmus egy letűnő kor halványuló valóságát védelmezi egy új kornak a szükségleteivel és követelményeivel szemben, mégis kitarat magával a történelemmel való egybevágása mellett, s ez a történelem számára egyre inkább az igazságnak valamiféle fórumává válik. Amit lassanként létrehozott a statikus korszak, amely a számára biztosítékul szolgáló értékmintákat is hosszú időn át megőrizete, ez mint hagyomány magánvaló értékévé vált; de ez is, persze, úgy ment végbe, hogy továbbra is megmutatkoztak a kapitalista változtatási dinamikával szemben tartható ellenpozíciók kiépítésére irányuló erőfeszítések. A feudalizmus birtokviszonyai és uralmi viszonyai gyakorlatilag és normatíván szinte örök érvényűeknek tünnek fel, és vitán felül állva fennmaradtak nemzedékeken át. Most azonban előállt egy új osztály a maga társadalmi és politikai igényeivel, amelyek nem a régiségre, hanem a lehetőségre apelláltak.

A konzervativizmus számára a központi kulcsszó a „*tekintélyuralom*” lett, mint metafizikus okokra és társadalmi uralom magától értetődő érvényesülésére való apellálás. A feudális-rendi társadalom hierarchikus szerkezete, a „karok és rendek” hagyományos tagozódása eszményi, időtlen uralmi modellé, mint olyanná vált. A középkornak mint a harmónia, a biztonság és a stabilitás egy mitikus korszakának a felnagyított képe itt raszterül szolgált, amely retrospektíve a kései abszolutista államot is egyre inkább transzponálta és képviselte. Az *állam* mint olyan vált, kiváltképpen a német konzervativizmusban, nemcsak a hatalomnak a szimbólumává, hanem az egységességnek és a szavatolásnak a szimbólumává is, a tisztelet tárgyává, de éppúgy ama remé-

nyéé is, hogy sikerül tartósan megőrizni a társadalmi uralmi pozíciókat az alulról fel-törő tömegekkel szemben.

Igen erős ideológiai opciót támasztott a konzervativizmus a „szabadságra”, amelynek azonban félreérthetetlenül nem mindenkit kellett megilletnie, hanem a társadalmi kiváltságok élvezőinek és a politikai kulcspozíciók birtokosainak kellett mozgásterüket biztosítania, megbízhatóan távol tartva a kiváltságokból kierekesztetteket. A „szabadság” általános fogalma alatt aztán a konzervatív felfogásban megjelent végre a „tulajdon” mint érték, amely itt inkább kiegészítése és folyamánya, mintsem eredete a szabadság kiváltságának. A feudális társadalom hagyományából táplálkozó gondolkodásban közben még hosszú ideig tartotta magát az az elképzelés, amely szerint az ingatlan földtulajdon fölényben van és elsőbbséget élvez az ingó tőketulajdonnal szemben. A földtulajdon kézzel fogható és szemmel látható volta, a tőkés társadalom gyors fejlődésfolyamában való tartóssága olyan színben tüntette fel, mintha ez volna az ember önfejlődésének támpontja, sőt elemi része.

A szabadság és a tulajdon mint az emberi lét megbonthatatlanul összefüggő, egymást megalapozó és feltételező javai mindenesetre a konzervatív világfelfogás belső magvává váltak és meg is maradtak annak, akárhogy változott is a konzervatív ideológia – s ebben aztán a konzervatív felfogás találkozott is a polgári kor más, vele különben ellenségesen szembenálló áramlataival, elsősorban a liberalizmussal.

4. A konzervativizmus politikai alakjának alaptípusai

Mindebben azonban a konzervativizmus nem csupán lappangó panasz és az idő múlása fölötti sirám és nem is pusztán irodalom volt, hanem egyúttal a politikumnak egy valóságorientált, ellenforradalmi konstrukciója is. Ez a feltételektől és körülményektől függően igen eltérő formákban mutatkozott meg. Lényegében véve azonban a konzervativizmus spektruma, az ideális típusokat szem előtt tartva, négy specifikus megjelenési formára bontható.

4.1. A szkeptikus pragmatizmus

Edmund Burke (1729–1797), a konzervatívok sok nemzedékének atyja, egy olyan konzervativizmusnak a típusát vázolta fel, amely körülbelül úgy jellemezhető, mint „szkeptikus pragmatizmus”. Közvetlenül a francia forradalomra reagáló egyik kései írása, a „Reflections on the Revolution in France” című (1790), első ízben, de már klasszikus formában széttárta a konzervatív mintaképzetek és érvelések egész legyezőjét és ezzel a konzervatívok legfőbb hitvallásává vált, s még ma is az.

Burke harcolt a francia forradalom ellen, mert szerinte a szabadság ürügyén nyugtalanságot és rendbontást keltett, és a hagyományos tulajdonviszonyok megsemmisítését jelenti. Az államot, mint valamennyi erénynek és valamennyi elhalt, élő és eljövendő nemzedéknek az örökkévalóságra kontemplált közösséget, úgymond, „fara-gatlan, összeférhetetlen, viszálykodó elemek rendezetlen káoszában” oldotta fel. Ám különösen világosan cseng ki a szociális érdek e szép szavakból akkor, amikor Burke a nagy vagyonok jótékony társadalmi hatását méltatja, és ebből kiindulva a következő értékelésre jut: „Franciaországban a kormány nem a vagyonok kezében van. Így aztán

a tulajdon megsemmisítése elkerülhetetlen és az ésszerű szabadság odaveszett.” Minden létezőt, folyamatosan kialakultat erről az állásponton nézve értékesnek tart és ezért mint a hagyomány és a konvenció által szentesített gátat szembeállítja a forradalmi árral, „a balga tömeg csúfságával”. Az emberekben ezen a rendszeren kívül, kivált ahol tömegekben lépnek fel, nem lehet megbízni; nincs semmijük és ezért nézeteikben csapongók és viselkedésükben kiszámíthatatlanok. A trón, az egyház, a nemesség, a nép alkotja azt a hierarchiát, amelynek igazságigényével és történelmi érvényével szemben a felvilágosodásbeli remények és felhívások, az egyenlőséget és emberi jogokat sürgető követelések csupán „csalfa álmok és árnyképek”.

Mindamellet, és az ilyenkor feltörő pátosszal dacolva, Burke nem doktrinér módon száll síkra a status quo érdekeiért, hanem józanul és a realitások iránti érzéssel: „Egy olyan államnak, amelynek semmiféle eszköze sincs a változtatásra, nincsenek meg az eszközei önnön fenntartására.” Ha súlyos károsodások vannak, magunknak kell hozzálátnunk a kijavításhoz – de mindenkor „a régi épület stílusában”. Folytonosság, körültekintő megfontolt előrelépés, az egésznek a kiegyensúlyozottsága – ezek Burke politikai vezérelvei. „A szabad polgároknak a kezükben kell tartniuk a hatalom bizonyos részét, mert csak úgy lehet biztos a szabadságuk.” Senki, sem a király, sem a nép, nem teheti korlátlan akaratát a politika mércéjévé; a jog, mint a monarchikus önkénnyel szembeni oltalom sokszorosan bebizonyította jótékony hatását.

Éppen ebben, és az emóciónak fejtegetései alátámasztására való megfontolt felhasználásában, Burke önnön osztályérdekei körültekintően szkeptikus, racionálisan számító és egyúttal pragmatikus képviselőjének mutatkozik, akinek az állásfoglalásához éppen ezért csatlakozhatnak magukat hasonló alapmintához tartó, látszólag ellentétes ideológiai orientációk is.

4.2. A politikai romantika

Burke harcos írását hamarosan a hasonló hangnemű írások egész tömege követte; kiváltképpen Németországban, ahol a harmincéves háború még mindig katasztrofális kihatásai, a kisállamosdi és gazdag gyarmati területeknek a hiánya folytán a kapitalista fejlődés messze elmaradt az angliai és franciaországi mögött, és ahol makacsul tartotta magát a feudalizmus. Ennélfogva a német konzervativizmus is különös, nevezetesen spekulatív és politikailag megmerevedett vonásokat öltött, amelyeket Carl Schmitt műve („Politische Romantik”, 1919) óta általában csak „politikai romantika” néven emlegetnek. Ennek az irányzatnak egyik jeles képviselője, Adam Müller (1779–1829), kiváltképpen először 1809-ben megjelent „Die Elemente der Staatskunst” című főműve alapján. Müller, mint e műből kitétni, igen erősen Burke hatása alatt állt, de Burke alaptételeit a német viszonyokhoz alkalmazva átalakította. „Az a politikai-társadalmi rend, amelyet Burke Angliában fenn akart tartani, a német viszonyokhoz képest haladónak volt mondható.”⁷ Ennek Németországra való átültetése, márpedig Müller számára éppen Németországnak a forradalomtól való megóvása volt a fontos, így mindenképpen visszaesést jelentett Burke vonalához képest.

Müller már bevezetésképpen hangsúlyozta ugyan – látszólag teljesen Burke nyomdokaiban haladva –, hogy ő „az első, aki sorompóba lépett a középkor és az abszolút hierarchia lapos bálványimádói ellen”, és hogy neki a „kérkedő honmentéshez”

sincs semmi köze. Márpedig nála gyakorlatilag minden éppen erre a reakciós múltbamerengésre lyukad ki. Marx később ezt a sajátosan német ellenforradalmat találó gúnynyal úgy jellemezte: „Mi. . . osztoztunk a modern népek restaurációiban, anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna. Minket restauráltak, először, mert más népek forradalmat mertek csinálni, és másodsor, mert más népek ellenforradalmat szenvedtek el; az egyik alkalommal, mert uraink féltek, és a másik alkalommal, mert uraink nem féltek. Mi, pásztorainkkal az élünkön, mindig csak egyszer voltunk a szabadság társaságában, *eltemetése napján*.⁸”

Vezető helyen formálta, alakítgatta ideológiailag ezt a folyamatot Müller – utolsó éveiben már egyenesen Metternich zsoldjában. Emellett az ő felfogása szerint csakis az *állam* mint központi intézmény tarthatta fenn a status quót, amelyet, úgy látszik, valamilyen megdicsőült múltnak a fényében interpretált. Ám míg Burke számára az állam minden fennkölt szólamtól függetlenül lényegében a politikai szervezkedés és társadalmi hatalomgyakorlás valóságos területe volt, Müllernél az állam egyszerre ölt természetes és metafizikus vonásokat; a szemében ez afféle természetfölötti lény, csak-hogynem a földre szállt isten. Az állam – amelynek „anyaga” a nép – egyszerre „nyájas és perlekedő lény”, „a szív, a lélek és a test legfőbb szükséglete”. Ez nem szükséges rossz, nem is emberi lelemény, még kevésbé a gazdasági folyamatnak valamilyen függvénye. A felvilágosodás minden visszássága, kiváltképpen a minden tételes jog fölött álló, minden embert egyaránt megillető természetjog eszméje csak azért bukkant fel, mert „az állam eszméjét nem eléggé nagyszabásúan és lendületesen fogták fel”. Az állam ugyanis „egy nemzet összes fizikai és lelki szükségleteinek, egész fizikai és lelki gazdagságának, egész belső és külső életének a belső összekapcsolása egy nagy energikus, végtelenül mozgékony és eleven egésszé”; ez „valamennyi eszme örökké mozgó birodalma”; szolgál „minden elképzelhető célt, mert önmagát szolgálja”.

Ilyen terjengős általánosságokkal, amelyek a világon mindenről szóltak, csak éppen az uralomnak arról a céljáról nem, amelyet szolgáltak, a politikai romantika pompásan nekilátott egy ingataggá váló és politikailag sem túlságosan impozáns valóság megszépítéséhez. Itt egyébként figyelembe kell venni sok politikai romantikusnak a kényes szociális helyzetét is. „Ezek a szabadon lebegő intellektuelek a tipikus apológétek, ideológusok, akik bármely politikai akaratot, melynek szolgálatába szegődnek, meg tudnak alapozni és indokolni.”⁹ A mai nyomorúság ellen a múlt ragyogó képeivel kínáltak vigaszt, és így hozzájárultak egy olyan homlokzat fenntartásához, amely mögött a polgárság társadalmi-gazdasági felemelkedése mégiscsak folytatódott, ha egyelőre a politikai hatalmi viszonyokra nem volt is még döntő hatással.

Gerog Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), aki a francia forradalom idején a felvilágosodás radikális híve volt, később hasonlíthatatlanul önállóbban és több érzékeléssel ugyancsak a konzervatív gondolkodásmódnak hódolt, és a politikai romantikusokhoz hasonlóan ugyancsak az állam dicsőítésére adta a fejét. Persze, Hegel ezt egészen más premisszákból kiindulva teszi. Tudja, hogy visszavonhatatlanul beköszöntött az ipari, a kapitalista korszak és ábrándjaiban nem kalandozik vissza a feudális-rendi középkorba. A fokozódó tőkekoncentráció „kevesek kezében” és az ipari munkásosztály fokozódó növekedése, valamint fokozódó függősége a kései Hegel számára szükségzerű következményei a polgári társadalom „zavartalan hatásának”. Miközben ez a társadalom a saját törvényei szerint fejlődik, egyszerismind szabad utat enged az ellene irá-

nyuló tendenciáknak és erőknek. „Ez a dialektikája a polgári társadalmat túlajtja saját keretein. . .”¹⁰ Látja tehát, hogy a kapitalizmussal együtt alapvető antagonizmusok és konfliktusok tűnnek fel, amelyek mindent lerombolónak vélt következményeivel szemben az államhoz folyamodik, mint anutonóm döntőbíróhoz, az ész megvalósítójához. Bár, vitathatatlanul ez is a társadalmi haladás ellen irányuló és a fennálló uralmi viszonyokért síkraszálló ideológiai képlet, kérdésfelvetés és végrehajtás dolgában mégis egy teljes korszakkal megelőzi a politikai romantikusaokat.¹¹

Úgy tűnik, hogy Hegel tanítványainak polgári frakciója, a „jobboldali hegelianusok” Hegeltől ismét visszafordultak Müllerhez — bár immár együvé rakva az új valószínűt a régi álmokkal. Ami náluk és az ismét rájuk támaszkodóknál végül is Hegeltől megmarad, az — például Friedrich Julius Stahl (1802–1861) esetében igen szellemes formában — a filozófiai felülemelkedés a porosz és a német totális államon; mégpedig úgy, hogy egyre inkább odavész a társadalom és az állam dialektikája, amely Hegeltől Marxig a proletariátus érdekeinek megfelelően forradalmi jelleget öltött. Az állam funkcióinak meghatározása mármost többnyire eléggé leplezetlenül úgy hangzik, hogy a proletariátust féken kell tartani és a politikai-katonai hatalom érvényesülését kifelé háborús expanzióval is elő kell mozdítani.

4.3. *Decizionista konzervativizmus*

Mindent egybevetve a politikai romantika és a német konzervativizmus szempontjából központi jelentőségűnek mutatkozik a spekulatív-idealista államfelfogás, valamint a hagyományhoz és egy természetadta történelmi folyamathoz való dogmatizált viszony. Ezzel szemben a konzervativizmus decizionista típusánál — ahogy ez először főleg román országokban terjedt el — egy aktív ellenforradalmi elszántság, amely nem hajlandó sem pragmatikusan, sem romantikusan végignézni a *feudalizmustól* (és az egyház ennek megfelelő uralmától) egyre inkább eltávolodó fejlődést, dinamikusan irányt vesz az emancipátori mozgalom tényleges eltávolítása felé. Ennek során az ilyen típusú konzervativizmus lényegében az abszolutista állam lehengerlő teljhatalma felé orientálódik, valamint a hadseregtől és a hivatalnoki kartól az egyházig folytonosan megszerveződő uralmi nyomásának hézagmentes volta felé.

A spanyol Donoso Cortés (1809–1853), a korabeli ellenforradalom legrigorózusabb és legoffenzívabb ideológusa számára a polgári demokratikus forradalmak második hulláma, amely 1848-ban söpört végig Európán, az utolsó lökés és a legfőbb figyelemre méltó jel volt. Most már nem úgy vetődik fel a kérdés, hogy szabadság vagy diktatúra, hanem arról van szó, hogy „az alulról jövő diktatúrát vagy a felülről jövő diktatúrát választjuk-e. Én a felülről jövő diktatúrát választom, mert tisztább és világosabb régiókból származik.” Cortés felismerte, hogy a forradalmi polgárság mögött a hasonlíthatatlanul hatalmasabb forradalmi munkásosztály fenyeget, és hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés előrehaladottsága folytán lehetőleg minél hamarabb és minél keményebben kell cselekedni. „Egész Európa belép a második tagadásba és közeledik a harmadik, amely az utolsó, ezt ne feledjék.” Következésképpen nem annyira a liberalizmusban, hanem a szocializmusban látja a megtestesülését a mindent leromboló gonosznak, a gonosznak mint olyannak, amelyet csak a saját eszközeivel lehet legyűrni, amely

ellen kategórikus decízióban, minden jogi, vallási vagy erkölcsi korláton túltéve magát, minden eszközzel harcolni kell.

„Essai sur le catholicisme, le libéralisme et le socialisme” (Párizs 1851) című hatalmas teológiai-filozófiai értékezésében Donoso Cortés nagyszabású megalapozást adott álláspontjához, amely felületesen szemlélve minden racionális tévedés immanens katolikus-egyházi cáfolatának mutatkozik. Ám a mélyben egyéretelmű politikai szándék rejlik, amely akkor ütközik ki, amikor a szocializmussal szembeállítja a katolicizmust, mint mindent összezúzó „roppant hengert”. A könyv utolsó része pedig nem más, mint többszólamú fúga a véráldozat szükségességéről, titkáról és szépségéről, arról, hogy csakis az ilyen véráldozattal lehet isten előtt jóvátenni a politikai bűntettet és megakadályozni az általános káoszt. Nem más ez – a katolikus jó lelkiismeret fogadkozása mellett –, mint buzdítás az istentagadó szocializmus elleni irtóhadjáratra; vagyis a preventív ellenforradalomra a proletárosztály és fenyegető igénye ellen.

4.4. A szociális konzervativizmus

Ezek mellett a társadalmi emancipációra irányuló mozgalmakat többé-kevésbé radikálisan tagadó formák mellett viszont jelentkezett a konzervativizmusnak egy olyan formája, amely ettől a mozgalomtól bizonyos indíttatásokat és posztulátumokat átvett és mérsékelt formában maga is képviselt: a „szociális konzervativizmus”. Ez már feltételezte egy szocialista szellemben fellépő munkásosztály létezését és – sokszor a kényőre és engesztelődésre vonatkozó keresztény képzetektől befolyásolva – „igazságos”, harmonikus társadalmi rendre törekszik, amelyben nincs helye az osztályharcnak. A forradalmi szocializmussal ilyen körülmények között aligha volt több a szándéka, mint hogy annak rohamát felfogja és a szociális kiegyenlítésnek az útján integrálja.

Ebben kapóra jött neki a hagyományos konzervatív államfogalom, noha az államot nem ellenforradalmi likvidátornak és diktátornak tekintette, hanem csakugyan az osztályok fölött álló, semleges és jóindulatú döntőbírói hatalomnak. Mivel ez a képzeletkör főleg a *porosz-német államot* szem előtt tartva fejlődött ki – mely államban a feudális földbirtokos nemesség is makacsul védelmezi pozícióit, s emellett egy erős ipari nagyburzsoázia is létrejött, amelynek szociális konfliktusait elsődlegesen a munkásosztály ellen irányuló közös elnyomó politikává alakították át –, itt ebbe egy speciális monarchikus elem került bele: az a remény, hogy az uralkodó (gyakorlatilag Németország egyik legnagyobb földbirtokosa) szociális integrátorként lép majd fel.

Ideológiai poggýásza dacára a „szociális konzervativizmus” igyekezett alaposabb betekintést szerezni a tőkés társadalom szerkezetébe, a munkásosztálynak a rendszerből fakadó nyomorába és abba a rendelkezési hatalomba, amely a termelési eszközök magántulajdonából adódik. Ennek folyamánya korántsem a proletariátus melletti osztálypolitikai állásfoglalás, hanem éppen az elosztónak és egyeztetőnek elképzelt államhoz és az azt hordozó társadalmi osztályokhoz való apellálás.

A „szociális konzervativizmus” szempontjából alapvető jelentőségű volt Lorenz von Stein (1815–1890) „Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage” című műve. Stein rendszerezve kifejtette a társadalom és az állam,

a szociális és a politikai hatalmi kérdés, a munkamegosztás és az uralom közötti összefüggést, s elméletileg is próbált közvetíteni a korai szocialista, a liberális és a konzervatív nézetek között. Ebből fejlesztette ki a monarchikus szociális államra vonatkozó koncepcióját. A *királyság* szerinte „csaknem mindenütt a népek elnyomott részeinek szükségleteiből emelkedett ki”; jövője is, úgymond, kizárólag ebben a princípiumban rejlik, amelynek éppen a királyság „a legtermészetesebb hordozója”. Csakis így tudná a királyság útját állni annak, hogy az uralkodó osztályok érdekei felülkerekedjenek a természeténél fogva önálló és független államon.

Az *egyenlőség* proletár eszméje, mint az állami tevékenység alakító elve természetesen teljesen irreális, mondja. És a szociális forradalom, amely abból a tévhitből fakad, hogy az államhatalom erőszakos átvétele útján ez az eszme mégis valóra váltható, „nem haladás, vagy a haladásnak valamilyen feltétele, hanem már magában véve szerencsétlenség és tendenciájában merő lehetetlenség”. A proletáriátusnak ugyanis nincsenek meg sem azok az anyagi, sem azok a szellemi javai, amelyek „az igazi uralom feltételei”. „Ennek az osztálynak. . . ezért nincs meg a belső jogosultsága az államhatalom megragadására. . .”

A célszerű ezzel szemben „a szociális kérdésnek. . . szociális reform útján” való megoldása; maga az *osztálytársadalom* nem olyasmi, amit meg kellene szüntetni: „Aki azt az ellentétet megsemmisíti, megsemmisíti az emberi közösség életét magát.” A személyi szabadság ebben a társadalomban éppen abban rejlik, hogy „az utolsó munkaerőnek megvan a képessége tőketulajdon szerzésére”. Stein azt is nyíltan kimondta, hogy ennek az igényes szociális elméletnek milyen érdekek szolgálnak alapul. Minden igazi reformnak a mozgatóelve „az a társadalom vagyonos osztályában érvényesülő tudat, hogy a saját, jól felfogott és legfőbb érdeke megköveteli, hogy minden társadalmi erejének megfeszítésével, minden állami segítséggel és az állam minden hatalmának felhasználásával a szociális reformon munkálkodjon. . . és így elkerülje az egyébként elmaradhatatlan szociális forradalmat”.

Ez volt alighanem a legkoncepciózusabb, legelőrelátóbb kísérlet arra, hogy meghatározzák a munkásosztály szociális integrációjának keretfeltételeit és határköltégeit, s egyúttal megmentsék az autoritárius és legfeljebb látszólag alkotmányos monarchia politikai uralmát, amelynek Stein szerint csak akkor van esélye a fennmaradásra, ha „az államban a legfőbb hatalmat jellemző minden megfontoltsággal, méltósággal és erővel, a nép jólétének és a szabadságnak a nevében a szociális reform élére áll”.

Ezzel a kérdéssel azonban történelmileg kétfelől is megmutatkozott a „szociális konzervativizmus” vagy „államszocializmus” időszerűtlensége. A forradalmi munkásosztály szemszögéből nézve ez a konzervativizmus a tőkés-feudális uralkodó csoportosulás érdekeinek a képviselője, tehát emancipációellenes, reakciós volt és az is maradt; magának e csoportosulásnak a szemszögéből nézve, amely politikai okokból bizalmatlanul viseltetett vele szemben, viszont ez a status quo aláadásának tűnt. Hogy ez logikusan hosszabb távon és rugalmasan a hatalom megőrzését szolgálta – bizonyos játékteret és marginális pozíciókat engedve át az egyre erősödő, kiszámíthatatlannak látszó munkásosztálynak –, ez csak későbbi újraélesztései során vált nyilvánvalóvá. A Burke veretű realizmusból sok minden a „szociális konzervativizmusban” is kifejezésre jutott – csak éppen a tőkés fejlődésnek egy magasabb fokán.

5. Szociális funkciók

A konzervativizmus mindezen alapvető típusaira jellemző volt, hogy különböző módokon és kifejezési formákban számot vetettek azzal, hogy a társadalmi-gazdasági folyamat révén lejtős terepen állnak. „Az ellenforradalom politikai elmélete. . . egyben olyasminek értelemmel való felruházására, amiről már maga a történelmi haladás bebizonyította, hogy tarthatatlan.”¹² A konzervativizmusnak mindezek a típusai például kardoskodtak örök értékek mellett, amelyek anyagi alapja megingott – és éppen ezeket az alapokat óhajtották ezen értékek megerősítésével megszilárdítani. Ugyanis: „Ki adja meg a hagyományosnak a belső értékét, ha nem az, aki profitál belőle?”¹³ Ideológiai kitételeket nem lehet önmagukból kiindulva értelmezni, hanem csak úgy, hogy az alapjául szolgáló társadalmi érdekekre is rákérdezzünk és feltárjuk a szociális struktúra, az uralmi viszony és az osztálytudat dialektikáját.

A konzervativizmus különböző megfogalmazásaiban és tálalásaiban rejlő közös konzervatív tartalom, amelyben részben polgári, részben feudális osztályérdekek jutottak kifejezésre, a következetes emancipációnak mint mindennemű társadalmi kiváltság megszüntetésének az elutasítása volt – tehát a valóságos politikai demokrácia elutasítása. S mindennek háttérében végső soron a társadalmi termelési eszközök magántulajdonára támasztott igény állt.

Ezek az alpminták a következő időkben a társadalmi fejlődés fokától és a politikai viszonyoktól függően más-más formában és kombinációban visszatértek, s ehhez aztán végül – különösen erőteljes formában Németországban, ahol a feudális rendszer bizonytalannak mutatkozott, és ahol fokozatosan terjedt, majd végül eluralkodott a tőkés fejlődés – hozzájárult az, hogy a konzervativizmus a maga alapvető társadalmi érdekében, a munkásosztály fékentartásában találkozott a *liberalizmussal* és összefogott vele, túltéve magát minden politikai pártviszályon.

Ennek során politikailag mindig világosan megmutatkozott, hogy a német *polgárság* soha nem jutott forradalmi öntudatra és így sohasem tette teljeseen magáévá a polgári demokrácia álláspontját. A többi kapitalistává váló vagy már azzá vált országban is kifejezésre jutott az az alapvető tény, hogy a polgárság számára – már a francia forradalom polgársága számára is, amint ezt Marx „A zsidókérdéshez” (1843) című korai írásában feltárta – a szociális tartalom és „a szabadság emberi jogának gyakorlati hasznosítása a *magántulajdon* emberi joga”.¹⁴ S amióta a látóhatáron először felbukkant egy proletárforradalomnak a lehetősége, a liberális polgárság liberalizmusa ártatlanságát elvesztett *ideológiává* vált. A polgári haladás szükségképpen véget ért ott, ahol az perspektívikusan megkérdőjelezhetette az osztályérdekeket.

Minél inkább érvényesítette uralmát a kapitalizmus és osztálya, s minél inkább voltak kénytelenek beleilleszkedni rendszerébe a feudális-földbirtokosi pozíciók, a régi feudális-rendi és az újabb polgári világfelfogási minták is keveredtek, a hajdani hadállások éles körvonalai elmosódtak. Ily módon végül a konzervativizmusra is hasonlóképpen állt az, amit a *liberalizmust* illetően mondtak, nevezetesen, hogy gazdasági, politikai és szociális követelési, történelmileg nézve, „változékonyak egészen az önmegszüntetésig menve”.¹⁵ hogy stabil csupán a társadalmi jelentőségű tulajdon fölötti magánjellel rendelkező érdekeihez való igazodás. Társadalmi-gazdasági szempontból, persze, a liberalizmus dimenzióvesztése a tőke fokozódó koncentrációjának és centra-

lizációjának a következménye is volt, s ezzel a tőkével szemben egyre inkább kicsúszott a talaj magánvállalkozónak, a liberalizmus „klasszikus” alanyának a lába alól.

Abban az ideológiai egyvelegben, amely teljesen eltérő hagyományokból és egyes állásfoglalásokból a polgári társadalom általános orientációs mintájává állt össze, a konzervativizmus immár új és átfogó jelentőségre tett szert. Csaknem mindenütt, totális államra irányuló és antiszociális törekvéseihez ugyanis ideológiailag hozzá lehetett kapcsolni a monopolisztikusan szervezkedő és imperialisztikusan érvényesülni igyekvő nemzeti nagytőke expanziós érdekeit. Az elérni kívánt szociális hatás ennek során legfőképpen az volt, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés nyomása alatt hanyatló kispolgárság és más kispolgári beállítottságú rétegek el ne pártoljanak, s hogy a proletariátus forradalmi energiáit is lehetőleg mindenkor külső ellenségek ellen fordítsák. Ezáltal a konzervativizmus, az öt ideológiailag követőknek a tudtával és akaratával vagy anélkül, az országon belül és kifelé a nagytőkés érdekek egyik fő támaszává vált.

6. Konzervativizmus és pártpolitika

Mivel a konzervativizmus tartalmában viszonylag meghatározatlan és mivel jóformán egyáltalán nincs konstruktív, lezárt és előre tekintő politikai programja, a konzervativizmust mint gyakorlati politikát – mondjuk „konzervatív” pártok politikáját – csak nehezen lehet rendszerezett formában definiálni. Amióta *politikai pártok* jelentek meg a színen, mindig akadtak olyanok, amelyek számára a társadalmi kiváltságok megőrzése és az emancipációs mozgalmak megzabolázása volt a lényeg, de ezek történelmileg olyannyira eltérő formákban jelentkeztek, hogy ebből kiindulva aligha meríthetünk további kritériumokat a konzervativizmus meghatározásához. Míg az angol konzervativizmusról, például, már Burke óta joggal azt lehet mondani, hogy „nem annyira filozófiai, mint inkább gyakorlati téren”¹⁶ érvényesült, s míg ez ilyen módon valamiféle ideológiailag igénytelen állapotfenntartás kategóriájába sorolható, a porosz-német konzervativizmus képviselői maguk is elismerik, hogy Németországban a konzervatív pártok alig voltak több, mint „primitív-taktikai érdekképviselő.”¹⁷

Ám primitív-taktikainál jóval több volt egy lényegében oly konzervatív politikusnak az érdekképviselői politikája, mint Otto v. Bismarck (1815–1898) porosz miniszterelnök és német birodalmi kancellár, aki szükség esetén gyorsan változtatott eszközökkel és szövetségekkel arra törekedett, hogy lehetőleg megszilárdítsa a társadalmi hatalmi viszonyokat, féken tartsa a proletariátust és minél nagyobb hatalmi pozíciót biztosítson Porosz-Németországnak. Rugalmas valóságfelfogása lehetővé tette neki, hogy szükség esetén mérsékelt szociálreformerként is cselekedjen a „szociális konzervativizmus” szellemében¹⁸, hogy kihúzza a talajt a forradalmi munkásmozgalom alól.

Hasonlóképpen szereztek nagy politikai befolyást olyan – eltérő történelmi körülmények között működő – konzervatív reálpolitikusok, mint Benjamin Disraeli (1804–1881) és Winston Churchill (1874–1965) Angliában, Charles de Gaulle (1890–1970) Franciaországban. Valamennyiükben egy egész korszak kulturális hagyománya mutatkozott meg igen impozáns formában; ám nem ezért volt mint konzervatívoknak olyan nagy befolyásuk – bármilyen figyelemreméltó formában fejezték is ki irodalmilag a konzervatív gondolatot. Az sem mondható el róluk, hogy – valamilyen önmagá-

ban véve konzervatív történelemszemlélet alapján – mint magános nagy egyéniségek „zenialitásuknál” fogva formálták a történelmet. Befolyásuknak inkább az az alapja, hogy – bizonyos, más politikusokéval azonos irányban haladva és politikai ellenfeleiket sokszorosan túlszárnyalva – egyesítették magukban az illúzióktól mentes józanságot és a realitások iránti érzéket, az alkotókedvet és a politikai dinamizmust, s ily módon az adott struktúrákból és hatalmi viszonyokból kiindulva sokszor optimálisan használták ki az alkotás lehetőségeit az általuk képviselt osztályérdekek szellemében.

7. A konzervativizmus fejlődése a szervezett kapitalizmus viszonyai között

A konzervatív történelemfelfogás dacára a társadalmi-gazdasági változás dinamikája mind erőteljesebben fokozódott annak arányában, hogy a kapitalizmus a legfejlettebb országokban monopolisztikusan összetömörült. Angliában a hosszú időre viszszenyúló kapitalista fejlődés az ezt követő történelmi folytonossággal és politikai stabilitással egyetemben mérséklő és kiegyenlítő hatást fejtett ki – a konzervativizmusra is. Ezzel szemben Németországban a fejlődés erősen megkésve indult és aztán ugrászerűen meggyorsult, úgyhogy a birodalom végül vezető gazdasági hatalommá vált, olyan korban, amikor a világ gyarmati felosztása szinte Németország kizárásával lezárult. Az ebből fakadó társadalmi-politikai háttérbeszorulás és lemaradás az imperialista-nacionalista ideológia különösen militáns formáiban csapódott le.¹⁹ Ez termékeny talajra hullott a kispolgári gondolkodású rétegekben, amelyeknek a társadalmi helyzete bizonytalanra vált.²⁰ Elsősorban ezekben a rétegekben lelt érvényesülési területre és táptalajra a konzervativizmusnak egy kiélezetten agresszív formája is. Még erőteljesebben mutatkozott ez meg az elvesztett világháború után, amelyet a világ újrafelosztásáért folytattak, és amely végül a német birodalom területének tetemes megnyírbálását hozta magával. Ez azzal járt, hogy a német birodalom jelentős erőforrásai és ipari kapacitásai veszttek oda; az inflációnak pedig járadékok és megtakarított tőkék estek áldozatul.

Ez a – saját önértelmezése szerint – „forradalmi” konzervativizmus (vagy ahogy másként nevezik: „konzervatív forradalom”) azt a tényt tükrözi vissza, hogy a nagyburzsoázia és a proletariátus közötti alapvető társadalmi döntés szempontjából egyre veszít jelentőségéből a kispolgárság és nem utolsósorban a belőle származó vagy hozzá ideológiailag közelálló sokféle hagyományos értelmiségi réteg. A „forradalmi konzervativizmusban” eredendően konzervatív elemek ellentmondásosan összevegyülnek sokféle heterogén elemmel. Ami összetartotta őket, a mind agresszívabb szembe- szegülés egyfelől a kapitalizmusnak és uralkodó osztályának a megjelenési formájával, másfelől – mégpedig mind egyértelműbb súlypontot képezve – a munkásosztállyal és a szocializmussal. Ebben az ellentétben – teljesen a „decizionista konzervativizmus”, például a Cortés-féle szellemében, amelynek állásfoglalása Franciaországban az Action Française formájában sok tekintetben a „forradalmi konzervativizmushoz” hasonlóan fejlődött tovább²¹ – helyet kapott a liberalizmus is, amennyiben a kapitalizmus öntudatát reprezentálta, mégpedig ott, ahol példának okáért még régi polgári-emancipátori álláspontot képviselt. Ám a konzervatív pártokat is élesen bírálták, és

sokszor igen találóan írva le a tüneteket a leglaposabb materializmust meg a nagy vagyonokkal való paktálást vetették a szemükre.

Mint materializmust és jövő nélküli múltat ebben a tekintetben végül a szocializmust, a liberalizmust és a hagyományos konzervativizmust egyetlen frontba vonták össze, amellyel a fiatal, „forradalmi” konzervativizmus mint egy tiszta, érdekektől mentes tanítás hirdetője egyedül helyezte szembe magát.

Kapcsolódva ahhoz, hogy Friedrich Nietzsche (1844–1900) esztétikailag megszépítette a brutálisat, arisztokratikusan megvetette a tömegeket és elitkultuszt űzött – vegyítve ezt az erő, a szépség és a harmónia középkori birodalmáról szőtt fennkölt ábrándképekkel –, ezek az erők, amelyekre többnyire rányomta bélyegét a polgári ifjúsági mozgalom, egy csillámló és nyugtalan potenciált vittek bele a weimari köztársaság ideológiai háztartásába.

Hagyományos felfogásban „konzervatívnek” lenni ebben az állásfoglalásban az imaginárius múltra való orientálódáson kívül az irracionálisnak a hangsúlyozását jelentette – amely esetleg az antiracionalitás vad kultuszává fokozódik – és egyúttal mindennemű emancipációs törekvés elutasítását, akár a polgári társadalom keretében, akár e kereteken túllépve. Szokatlan volt viszont az elszánt harcos magatartás, a status quo látszólag feltétel nélküli elutasítása, az ellenforradalmár póz radikalizmusa. Antikapitalista fordulatok mellékaspektusként kezdettől fogva kísérték a konzervativizmust, a „forradalmi konzervativizmusban” viszont ezek a tagadás középpontjává váltak.

Magától értetődik, hogy ez a konzervativizmus így egyformán élesen határolta el magát a kapitalizmustól és a szocializmustól, ténylegesen azonban az a kispolgári tiltakozó mozgalom, amely 1789 és minden következménye ellen, elsősorban társadalmi kibontakozási lehetőségeinek mind erőteljesebb összeszűkítése ellen irányult, seholy sem tudta teljesen leküzdeni a saját polgári szocializációját és osztályálláspontját.

8. A politikum forradalmi-konzervatív konstrukciói

Az „új” konzervativizmust a „régitől” tünetileg leginkább a dinamikus aktivizmus különböztette meg, a „döntés”²² melletti kiállás és – a szó tulajdonképpeni értelmében – ellenforradalmi beavatkozás a történelmi folyamatba. Ezt programszerűen nagyjából így fogalmazták meg: „A konzervatív ember . . . most szükségszerűen fenntartó és egyúttal zendülő . . . konzervatívnek lenni annyi, mint olyan dolgokat alkotni, amelyeket érdemes fenntartani.”²³ Igaz, hogy a szabad növekedés eszméje, az *organikusnak* a hangsúlyozása a klasszikus konzervativizmusban inkább irodalmi fikció, mintsem a konzervatív politikának a gyakorlata. A különbség mindamellett az volt, hogy a „forradalmi konzervativizmus” erópózában helyet szorított magának annak a homályos megsejtése, hogy a szabadversenyos kapitalizmus minőségileg átalakul monopolkapitalizmussá, s hogy ez alapvető veszélyeket rejt magában. A szociális bizonytalanság, kiváltképpen a kispolgári értelmiség pusztaságának a fenyegetettsége, a háborús idők, az infláció és végül a gazdasági világválság recessziós folyamatosan radikalizálta a „forradalmi konzervativizmus” ideológiai megnyilvánulását ugyanolyan mértékben, amilyenben a tényleges tehetetlenség érzése növekedett.

A „forradalmi konzervativizmus” számos szószólója közül a politikai tervezés szempontjából ötnek volt – mindig más hangsúllyal – különösen nagy befolyása.

Oswald Spengler (1880–1936) „Der Untergang des Abendlandes” (1918/22) (magyarul: A Nyugat alkonya) című művében az embert mint ragadozót, a brutalitást mint az ember érintkezési formáját és a diktatúrát mint az embernek adekvát politikai rendet írta le. Nihilista életbölcselete egészében véve az imperializmus apoteózisára lyukad ki, s közben a rasszista-nacionalista szóhasználat és a „poroszság és szocializmus” csalóka egyenlővé tétele („Preussentum und Sozialismus”, 1919) mögül előbúvik minden emancipáció, kiváltképpen a proletármozgalom terrorista megsemmisítésének a vágya.

Arthur Moeller van den Bruc (1876–1925) egy feudális-rendi szabású imaginárius „harmadik birodalmat” hirdetett meg, („Das Dritte Reich”, 1923) totális ellenképét az ütött-kopott valóságnak, egy olyan államot, amely felélesztette a Szent Római Birodalom helyreállításának régi konzervatív álmát, és ezt a weimari köztársasággal szemben politikai érzelmi érvvé tette. Ez szinte prófétai csengésű apodiktikus hangnemben történt, amely különösen alkalmas volt arra, hogy az elbizonytalanodott kispolgári beállítottságú rétegekben az agresszív világvéghangulatot emocionális „világ-nézeti komforttal” (Lukács György) támassza alá.

Ernst Jünger (sz. 1895), a szépen dekorált világháborús tiszt és rohamosztag-parancsnok, már pusztá személyével eleget tett polgári epekedéseknek és a hősiességgel való azonosulás vágyának. Írásaiban, amelyekben a háborút „mint nagy gondolatot” dicsőítette, amely beragyog éjszakát és vért²⁴, és „a háborút mint belső élményt” („Der Kampf als inneres Erlebnis”, 1922), valamint szerteágazó publicisztikai tevékenységében arisztokratikusan tartózkodó módon egy militarisztikusan kiképzett társadalom mellett szállt síkra, ebben látva Németország reményét és jövőjét.

Carl Schmitt (sz. 1888) egy új decizionista konzervativizmusnak ebben a környezetében az ellenforradalom leghiggadtabb, legkövetkezetesebb és a leginkább minden illúziótól mentes teoretikusa. Donoso Cortéshez hasonlóan, akire sokszor határozottan hivatkozik, újra meg újra körüljárja a diktatúra gondolatát és az ezt túlszárnyaló „politikai teológia” („Politische Theologie”, 1922) koncepcióját, amely „politikai teológia” nem örökös beszélgetésben fog célzásokat, merész terveket és impressziókat gyártani – amint ezt a „politikai romantikának” felrója –, hanem a politikai „döntés” alapját hivatott állambölcseleti és jogi-politikai tekintetben előkészíteni. Miközben definíciója szerint a polgári társadalom egyfajta egzisztenciális *barát-ellenség viszonytól*, az állam a kivételes állapotól és a történelmi folyamat az elit abszolúte önkényes döntésétől függő valami, elméletileg – s ebben is hasonlít Cortésre – előkészíti a talajt az ellenforradalmi terrorrendszerhez és egy keresztes hadjáratához a munkásosztály ellen.

Ezekből és további forrásokból kiindulva a gazdasági világválság idején a „Die Tat” (A Tett) című havi folyóirat köré tömörült fiatal publicistáknak egy Hans Zehrer (1899–1966) vezette csoportja a kispolgári rétegek és mindenekelőtt a fiatalabb értelmiség szövívőjének csapott fel.²⁵ Mivel a „Tat”-kör ebbe a vállalkozásba a végbemenő válságfolyamat dimenziói iránti komoly érzék mellett az időszerű társadalmi-gazdasági kérdésseltevések és eredmények közvetítését is belevitte, rövid időn belül a „forradalmi konzervativizmus” területén a legtöbbet vitatott és a legbefolyásosabb politikai

tényezővé tudott válni. A „Tat”-kör azzal kezdte, hogy élesen – emellett sokszor igen konkrétan és jól tájékozottan – bírálta, sőt tagadta a status quót, amelyet mint a nagytőke és az ipari proletáriátus által meghatározottat radikálisan megkérdőjelezett, s így fokozatosan, szenzációs sikerhullámtól kísérve, eljutott saját politikai tervéig. Ezekben ugyan nem nyújtott gyökeresen új koncepciót, mindamellett meggyőző, szuggesztív formában felvázolta az autoritáriusan kiképzett társadalomnak és az erős német totalitárius államnak az összképét.

Újszerű volt emellett a kapitalizmus elkötelezett, agresszív és részletekbe menő kritikájának az összekapcsolása a marxista szocializmus éles elutasításával és – amint ez magától értetődő – az üdvösség eszkatológiailag kiélezett bizonyosságával tálalt azon ígéret, hogy a kispolgári rétegek, elsősorban az értelmiség számára, mint a társadalom „közepe” számára egyfajta harmadik úton biztosítható a majdani központi pozíció. Ezen felül a „Tat”-kör azzal is magára vonta a figyelmet, hogy politikai kapcsolatokat épített ki a végét járó weimari köztársaság „erős emberével”, von Schleicher tábornokkal és a Reichswehr, a haderő vezető köreivel.

Szimpatizánsai úgy látták, hogy egyedül a „Tat” a továbbra is nyugvó pólus a világválság által kiváltott tomboló válságörvényben. A „Tat”-kör azt a reményt is élesztette, hogy végül maga veszi majd kezébe a válság leküzdését a társadalmi és politikai viszonyok rendezése érdekében.

A „forradalmi konzervativizmus” politikai célkitűzését tehát egészében véve úgy lehetett meghatározni, mint a polgári demokrácia – kiváltképpen a fanatikusan gyűlölt parlamentarizmus – teljes szétzúzását és egy *autoritárius állammal*, mint polgári fölött korlátlan hatalommal rendelkezővel és a történelem urával való felcserélését. Schmitt²⁶ nem kertelő szavaival kifejezve ez igazi demokrácia volt: mint úri decizióknak és a nép akklamációjának a dialektikája, „a másneműnek a kirekesztése vagy megsemmisítése” mellett. S nem kétséges, hogy a polgári társadalom számára semmi sem inkább ellenséges és másnemű, mint a proletár osztályellenfél.

Az *ellenforradalmi totális államnak* – ennyiben ez mindig is konzervatív ábránd volt – a szociális folyamatot is irányítania kellett volna és mintegy vissza kellett volna állítania egyfajta feudális-rendi rangsort és világrendet. A „forradalmi konzervativizmus” elképzelésében mindamellett, annak dacára, amit ebbe anakronisztikusan beleértének, politikailag egy messzire nyúló felismerés rejlik, nevezetesen az, hogy a polgári emancipációs mozgalomra és a francia forradalomra adott ókonzervatív válaszok a monopolkapitalizmusban ideológiailag tarthatatlanok a proletármozgalom és az orosz forradalom kihívásával szemben.

9. Konzervativizmus és fasizmus

A fasiszta mozgalom, amely a weimari köztársaság válsága idején a „forradalmi konzervativizmus” terjedésével párhuzamosan bontakozott ki, és éppen azokat a tömegeket sorakoztatta maga mögé, amelyeket a „forradalmi konzervativizmus” polgári értelmiségi előítéleteivel csak lenézett, szociális toborzási területe alapján mint kispolgári jellegű tiltakozó mozgalom sokban hasonlított a „forradalmi konzervativizmus-hoz”. Ideológiailag is ez a konzervativizmus – a status quo látszólag radikális tagadá-

sában, a nagytőkével és a munkásosztállyal való egyidejű szembeszállásban, a polgári demokrácia elutasításában – a fasizmushoz viszonyítva az azonos irányzatú ellenforradalmi törekvés csupán egy változatának tűnhetett. Szociális jelentősége és politikai következményei szempontjából a „forradalmi konzervativizmus” nem volt ugyan több, mint valamiféle homályos, romantikus és tehetetlen előforma, amelynek jelentősége abban rejlett, hogy a kispolgári értelmiség tetemes részeit – társadalmi sokszorozó-funkciója révén – betanítsa minden emancipációs tendencia elutasítására, a munkásmozgalommal szembeni gyűlöletre és egy katoná állam kiképzett társadalmára.

Körülbelül ebben az értelemben nevezték az ideológiailag teljesen önállóan, de nagyon is határozott konzekvenciájú, agresszív *nemzetiszocializmust* éppenséggel „a konzervativizmus egy valódi, a gondolkodás és szemlélet folytonossága révén világosan azonosítható jelenségének”²⁷. Ám az ideológia mögött rejlett az a döntő tényező, amely az interpretálásnak ezzel a módjával meg sem ragadható: a társadalmi-politikai porondon elfoglalt pozíció. Míg a „forradalmi konzervativizmus” egészében megrekedt az antidemokratikus tiltakozásban és önálló politikai jelentőséget csupán színelt, valójában viszont nem rendelkezett ilyennel, a fasiszta mozgalom a *gazdasági világválság* viszonyai között – a legmélyebb és legsúlyosabb válság közepette, amelyet a tőkés világrendszer valaha is átélt²⁸ – a tömegek megnyerése mellett hozzáférközött a nagyburzsoáziához is, mind nagyobb részének a támogatását szerezte meg, mivel ez a burzsoázia valamilyen kapaszkodót keresett az általános társadalmi-gazdasági-politikai válságban. Egyre inkább a fasizmusban látták ezek a burzsoá rétegek a polgári uralom utolsó támaszát és a biztosítékot arra, hogy a tőke érvényesüléséhez megfelelő feltételek alakulnak ki a munkásmozgalom kikapcsolása, a már nem működőképes parlamenti uralomkövetítés eltávolítása és erőltetett ütemű fegyverkezés révén.

Nem minden aggodalom nélkül karolták fel ezt az új politikai ügynökséget a maga központi hatalmi berendezésével. A „forradalmi konzervativizmus” erre a célra semmiképpen sem jöhetett számításba, mivel nem volt semmiféle eszköze a tömegek elengedhetetlen lojalitásának biztosításához. Alapjában véve ugyanez volt a helyzet a *hagyományos konzervativizmussal* is. Ez sokkal egyértelműbben és a „forradalmi konzervativizmus” meg a fasizmus zavaró antikapitalista ellenhangjait mellőzve foglalt állást a termelési eszközök magántulajdonának sérthetlensége mellett, ám az sem volt kétséges, hogy éppen pártpolitikai megnyilvánulásaiban (a Német-Nemzeti Néppártban, a Német Néppárt nehézipari szárnyában, a Centrumpártban és egy sor apró pártban) képtelen a hagyományos ideológiai mintáival és politikai eszközeivel gátat vetni a bomlási folyamatnak. Az egész társadalmi-politikai építmény súlyos megrázkódtatása során megmutatkozott, hogy ennek leküzdéséhez másmilyen eszközökre van szükség, mint amilyenek a hagyományos, a viszonylagos nyugalom állapotára kialakított eszközök voltak, s hogy csak ilyen új eszközökkel érhető el a régi cél, amelyre mind a klasszikus, mind a „forradalmi konzervativizmus” törekedett: a polgári társadalomnak és alapjainak a tartós fennmaradása. S az is megmutatkozott, hogy ez a tőke mérvadó frakcióival és uralmi centrumaival való egyeztetés nélkül irreális gondolati játék vagy figuratologatás marad.

A különböző emancipációellenes, vagyis elsősorban antiproletár álláspontok társadalmilag implikált rokonsága végül abban jutott kifejezésre, hogy – hasonlóan ahhoz, ahogy az Olaszországban volt megfigyelhető²⁹ – legalábbis nyomokban és perem-

területeken olyasmi mutatkozott meg, mint a „hatalomátvétel” utáni fasiszta bekebelezési politikával szembeni ellenállás képessége. S a hagyományos és a „forradalmi” konzervativizmus közötti, az előbb feltüntetett oly nagy különbség is elmosódott, amikor – csekély árnyalati eltérésekkel – mindkét csoportosulás nemcsak gyakorlatilag, hanem normatív is beilleszkedett a valós viszonyok közé³⁰

Egyes eltérések és ezen integrációs folyamat ellen ható tendenciák – például Rudolf Pechel (1882–1961) és Ernst Niekisch (1889–1967) részéről, akik a fasiszmus hatása alatt határozottan szakítottak régi álláspontjukkal és valamilyen marxista álláspont felé közeledtek – éppoly kevésbé változtattak alapvetően az összképen, mint az a tény, hogy akkor, amikor már világosan kirajzolódott a „harmadik birodalom” katonai összeomlása, a hajdani hagyományos konzervatívok és a hajdani „forradalmi” konzervatívok egymásra találtak, hogy az utolsó órában államcsínnyel próbálkozzanak. Ennek politikai-szociális programja ugyanis, ahogy ez magától értetődő, egy olyan hierarchikusan elendezett, autoritárius vagy legfeljebb polgári irányban mérsékelt demokratizált államot irányzott elő, amelyet elitek vezetnek és a tömegek inkább csak helyeslően támogatnak, mint (akárcsak elméletileg is) meghatároznak.³¹ A fasiszta közjátékot ebben mintegy törölték a történelemből, konzervativizmus történetéből is.

10. *A mai konzervativizmus vázlatos képe*

Azokban az országokban, amelyekben a rendszert nem érték olyan mélyreható megrázkódtatások, mint Németországban, a konzervativizmus megnyilvánulásai általában nyugodtabbak, hagyományhűek, kevésbé betegesen „forradalmiak” maradtak. Ennyiben a konzervativizmus ott igazolva érezhette magát abban az alapvető feltevésében, hogy a konzervativizmus a maradandót képviseli mindennemű forradalmi vagy – ahogy most sokszor azonos ideológiai értelemben mondják – „totalitárius”³² dinamikával szemben, akár jobbról, akár balról indul ki; a konzervativizmus, vélik, végső soron magát az életet és a történelmet képviseli. Ily módon például Russel Kirk³³ (sz. 1918) amerikai konzervatív 1953-ban arra vállalkozhatott, hogy az angol-amerikai konzervativizmust illetően valamilyen kontinuitást állapítson meg „Burketól Santayanáig” (Georges Santayana, 1863–1952; ismeretelméleti szkepticizmusa, mindenfajta utópista gondolkodás elutasítása és a hagyomány, a forma hangsúlyozása alapján főleg angol nyelvterületen befolyásnak örvendő filozófus), anélkül, hogy a történelmen túlságosan nagy erőszakot kellett volna elkövetnie. Az alapvetőt és változatlant a konzervativizmus szempontjából Kirk szerint azok az elvek alkotják, amelyeket már Burke rögzített; ezek középpontjában „az emberiség tiszteletreméltó, morális hagyományainak fenntartása” áll, s a konzervatívok, úgymond , „olyan kitartással ragaszkodtak ehhez a hitvalláshoz, amilyennel a politikai történelemben csak ritkán lehet találkozni”.

10. 1. *Ókonzervatív reneszánsz*

Németországban, ahol a szociális és politikai folyamattal együtt a konzervativizmus is az alapokig ható válságokon és összeomlásokon esett át – nem utolsósorban

a konzervativizmus látszólag végérvényes, jövátételten diszkreditálódásán a nemzetiszocializmushoz való tényleges történelmi viszonya révén —, a konzervatívok ugyan csak azon fáradoztak, hogy újra a régi konzervativizmushoz kapcsolódjanak. S mintha a konzervativizmus soha nem is támogatta volna sem a weimari köztársaság lerombolását, sem a fasiszmus berendezkedését, újra előtűnik a régi porosz-monarchista hagyományvonal, amely a valósághoz, a valóság megváltoztatásának szükségességéhez és a polgári szabadsághoz való viszonyában amúgy is mindig inkább valamilyen romantikus és a felsőbbséghez, az államhoz igazodó álláspontot foglalt el, mintsem Burke szellemének megfelelő álláspontot.

A „forradalmi konzervativizmus” problémáját ennek során vagy a fasiszmissal együtt teljesen háttérbe szorították, vagy mint „álkonzervatív” elfajulást félretolták. Ebben a tekintetben aztán még azt is összehozták, hogy a tömegdemagógia és a technikának a fasiszta kormányforma számára való extenzív hasznosítása alapján a fasiszmust — mint felvilágosodás gátlástalanságának és Rousseau-féle demokratizmusnak a következményét — az egyenlőségre törekvő és proletár irányzathoz sorolják. Ily módon többnyire teológiai közvetítéssel helyreállt a kapcsolat az éppen „forradalmi” vagy „totalitárius” módon áttört német és konzervatív történelmi kontinuitáshoz. Hans-Joachim von Merkatz (sz. 1905) például „Die konservative Funktion” című programiratában (1957) az „igazi”, állítólag nem ideológiai jellegű konzervativizmust szembeállította az „álkonzervativizmussal”, amely már a XIX. században fokozatosan érdekeket képviselő politikává és „racionálisan ösztönző ábrándképek” felvázolásává fajult. A jövő konzervativizmusa elé ezért a régi ideológiai perspektívát állította: Elképzelhetetlen a konzervatív funkciók vége, mert máskülönben „a politikában újra, mint hajdanában, csak hatalmi és érdekarhok határoznák meg a nyilvános magatartás több-lépcsős színpadát”.

Mindamellet ez a mondhatni időszerűtlenül naív konzervativizmus a Szövetségi Köztársaságban inkább csak látszatélelet élt. Azok az agrár-feudális hatalmi pozíciók, amelyeknek az érdekei rányomták bélyegüket a társadalom- és történelemképre, a második világháború eredményeképpen lényegében megszűntek. Ily módon egyszerűen nem volt szociális alapja — eltekintve attól a háttérben maradó spekulációtól, hogy sikerül-e keleten visszaszerezni az agrárjellegű, egykor német területeket.

Mindent egybevetve azonban konzervatív törekvések meghátrálásának a legfőbb meghatározó oka általában a rendkívüli, hosszantartó gazdasági prosperitás és stabilitás volt. A munkásmozgalom jelentős megbénulásával és a bérből élőknek a polgári hatalmi rendszerbe való konjunkturális indíttatású beilleszkedésével, valamint az antikommunizmusnak és az Egyesült Államokhoz való kötöttségek a vitathatatlan hatása alatt eleinte nem sok alap kínálkozott egy olyan konzervativizmushoz, amely elméletileg túlnyúl e rendszer pragmatikus fenntartásán és megszilárdításán. A konzervativizmus minden formájában válsághelyzetekben bontakozhat ki igazán, amikor a szociális folyamatok és érdekek — valamiféle gyűjtő tükörben — felerősített ideológiai kifejezést kapnak. Nyugodt fejlődési szakaszokban viszont konzervatív megnyilatkozások szükségképpen nem találnak nagyobb visszhangra.

Amíg egy olyan konzervativizmus számára, amely immár újra felkapja Burket vagy a politikai romantikát vagy a proz konzervativizmust az elemi gazdasági-társadalmi és politikai változtatások igénye nélkül, látszólag már nem kínálkozik semmiféle releváns funkció a válság leküzdéséhez, addig a valóságra és az adott korra orientált elképzelésekkel nyilván más a helyzet. A monopolkapitalista társadalmakban, amelyekben a gazdasági strukturális feszültségek és irányítási problémák inkább növekednek, mint csökkennek, s amelyekben a szociális antagonizmusokat mindig csak rövidebb időkre lehet áthidalni, rugalmas ideológiai védőhálók iránt alapvető igény mutatkozik, amely a társadalmi-politikai helyzettől függően persze erőteljesebb vagy enyhébb formában jelentkezik. Ebben a tekintetben aztán a mai viszonyok között is megmutatkozik a konzervativizmus nagy alkalmazkodóképessége, amikor – nagyfokú tartalmi meghatározatlansága miatt, az emocionális és az irracionális a hangsúlyozása miatt – szinte tetszőlegesen bármely elhárító vagy alakító irányelv hordozójává tud válni.

A „decizionista konzervativizmushoz” – főleg a Carl Schmitt (és kisebb mértékben Ernst Jünger) nevéhez fűződő technokratikusan józan formában, amelynek már a „forradalmi konzervativizmuson” belül, azután pedig a nemzetiszocializmuson belül is megvolt a hangsúlyos önálló álláspontja – az ellenforradalmi érdekeknek egy olyan megfogalmazása kapcsolódik, amely számol a társadalmi-gazdasági fejlődés mai állapotával, inkább preventív és stratégiai jellegű. Ez a „technokrata konzervativizmus” is azt tartja a legfontosabbnak, hogy a társadalomról és az államról olyan képet vázoljon fel, amely szerint a nép nem tud maga dönteni, hanem az államot vezető elittől kapja normatív és tényleges feladatait. Itt is a régi módon kijátsszák a szabadságot az egyenlőség ellen, hogy a tulajdonviszonyokat és az ezeket követő kiváltságokat ideológiailag biztosítsák. Az új azonban ebben az, hogy ennek az összefüggésnek az érvényesítéséhez nem vesznek igénybe a régi értelemben vett metafizikus tekintélyeket vagy örök értékeket, sem istent, sem a történelmet, sem a természetet, sem az életet; hanem az emancipációval szembeni (kivált a szocializmussal szembeni) ellenmczgalom úgy jelenik meg, mint magának az ipari-műszaki fejlődésnek a szükségszerű folyamánya. Az antidemokratikus érdek – amelynek konzernkapitalista háttere sokszor még a résztvevő személyek életrajzában is felismerhető – ezek szerint új köntösbe bújlik, hogy a metafizika elavulása után új, fellebbezhetetlen fórumot nyújthasson, mint a társadalmi kiképzés előidézőjét.

Ernst Forsthoff³⁴ (1902–1974), a technokrata ellenforradalom egyik legjelentősebb teoretikusa, aki mint államjogász a weimari köztársaság vége óta – és komoly pozíciókat töltve be a „harmadik birodalomban” – jogászok egész nemzedékeit tanította, ezt 1965-ben így fogalmazta meg: „A technika szelleme, amelynek egyetlen célja a technika tökéletesítése, elvileg kizár mindennemű egyéni szabadságot.” Az ókonzervatív civilizációkritika pesszimista alaphangja eközben mit sem változtat azon, hogy elvben helyesli a civilizáció részét alkotó társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek keretében mind több ember – a tömegek – mind kevesebb szabadságot kap, mind kevesebb ember pedig – az elit – mind nagyobb rendelkezési hatalomhoz és a koherens szabadságjogokhoz jut.

Helmut Schelsky³⁵ (sz. 1919” szociológusnak, ezen irányzat egy további oszlopos tagjának egy 1961-ből származó kijelentésében már félreérthetetlen formát ölt ennek a normatív hön óhajtott és ezért valóságosnak beállított folyamatnak az elkötelezett helyeslése: „Az állammal mint egyetemes technikai testtel szemben egyre inkább illúzióvá válik az a klasszikus felfogás, miszerint a demokrácia olyan közösség, amelynek politikája a nép akaratótól függ. A technikai állam, anélkül, hogy antidemokratikussá válna, szubsztanciájától fosztja meg a demokráciát.”

Ezek a tételek azonban még abban a viszonylagos nyugalomnak az időszakában születtek, amely egészében véve az 1966–1967-es recesszióval ért véget. A nyugalom helyébe előbb a diákmozgalmak léptek, aztán pedig a bérből élők lassú remobilizálódása és a szocialista erők újjáéledése. Mindenekelőtt azonban az 1972–1974-ben kezdődött mélyenszántó gazdasági világválság és ennek sokféle következményei révén – jóval labilisabb viszonyok következtek bizonytalan kilátásokkal a jövőt illetően. Ez az eltolódás a választandó utat illető bizonytalanságnak egy közbülső szakasza után nagyszabású ellenmozgalmat váltott ki, s ez igyekezett gyökeresen felülvizsgálni gazdasági, politikai és elméleti-ideológiai eszköztárát, és hatékonyabbakká tenni eszközeit. Ez utóbbi területen a már bemutatott decizionista-technokrata konzervatívok szerepeltek hangadókként, mert az ő dedukcióikban nyilván a legplauzilisabban, kerteléstől és súrlódásoktól leginkább mentes formában mutatkozott meg, mit kell tennie az ellenforradalomnak ahhoz, hogy a régi célokat új eszközökkel lehessen elérni.

Ezek a szerzők is főleg a művelt polgári rétegeknek írtak, de a weimari idők „forradalmi” konzervativizmusával ellentétben már nem propagáltak holmi önálló társadalmi szerepet, hanem teljesen beleilleszkedtek a tőkés fejlődés kiképző és koncentráló fő áramába. Ezzel a társadalmi erőviszonyok megítélésében olyan realitásérzékről tettek tanúbizonyságot, amely kétségtelenül még növelte a kiindulópont felhasználhatóságát.

Forsthoff 1971-ben egy olyan modellanalízissel állt elő, amely összefoglalva volt hivatva bemutatni koncepcióját: „Der Staat der Industrie-Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel der Bundesrepublik.” Persze az, ami számára lényeges, ebben csak igen visszafogott formában mutatkozott meg, s érdekei csupán a „negatív dialektikának” egy különös formájában tárultak fel, amely az érvelésben előkészített, egyértelmű végkövetkeztetések előtt csaknem mindig megtorpan és ezek határozott levonását az olvasóra bízta.

Az egész írás az 1922-ből való Carl Schmitt-féle tétel³⁶ időszerű parafrázálása: „Szuverén az, aki a kivételes állapot felől rendelkezik.” A *szuverinitást* – amelynek a mai gyenge állam alighanem híján van – Forsthoff mindamellet mint látens lehetőséget idézi fel: ez az államot természeténél fogva megillető „egyedüli illetékesség a jog és jogtalanság definiálására, mégpedig szankciók nélkül visszaélés esetén”. Következésképpen aztán a weimari köztársaság vége ebben az interpretálásban „tanulságul” szolgál arra, hogy az állam szempontjából a szuverenitás előnyben részesítendő a legalitással szemben. A hön óhajtott erős állam mindamellet, szerinte, jogállam maradhatna: „a jogállamiságot olyan köntösnek tekintené, amelyet az államiság mint reális, szuverén hatalom magára öltött”. Ennek a levezetésnek a logikája világos: az állam, mint szuverén jogalkotó hatalom cselekvését szabályszerű eljárásokba öltözteti; hasonlóképpen Carl Schmitt már a nemzetszocialista államot is jogállamnak tudta deklarálni.

Történelmileg kipróbált kövekeztetéssel másutt ezt mondja erről: az olyan támadásokat, amelyek egyszer majd esetleg „az ipari társadalom építményének szilárd magva” ellen irányulhatnak, a *szükségállapot törvények* sem ragadják meg kellőképpen. „Az ilyen támadások, ha veszélyesekké válnának, a tulajdonképpeni vészhelyzetet alkotnák és kivételes állapot bevezetését vonnák maguk után, amelynek jogi gondozása sui generis probléma volna.” Ily módon tehát a fellángoló osztályharc esetén – hiszen csak ez kérdőjelezhetné meg a dolog lényegét tekintve és Forsthoff érvelése szerint a „szilárd magot” – megvolna a lehetőség az ilyeténképpen megállapított kivételes állapot felől való jogmentes rendelkezésre. Ám Forsthoff még mást is remél az ipari társadalom rendszerének csillapító hatásától, amelynél fogva „váratlan események”, ha egyáltalán bekövetkeznének, önmaguktól hatástalanokká válnának, s titokzatosan ezt a következtetést vonja le: „Ilyen körülmények között ma sok érv szól a normális állapot feltételeinek fennmaradása iránti feltétlen, biztosításról lemondó bizalom mellett. Többet erről nem mondhatunk.” Ez azt akarja jelenteni, hogy amíg zajtalan képződmények érvényesültek, a kivételes állapotról – vagyis ténylegesen a diktatúráról – nem kellett kifejezetten beszélni. A túlvilágon levő csak szótlánul fenyeget át mifelénk; „többet erről nem mondhatunk” – még nem?

10. 3. A kiképzett társadalom

Rüdinger Altmann (sz. 1922), Carl Schmitt alighanem legkövetkezetesebb folytatója és a nyugatnémet exportipar egyik vezető menedzsere már 1965-ben „Die formierte Gesellschaft” című szenzációt keltő tanulmányában³⁷ – akkoriban Ludwig Erhard volt a szövetségi kancellár, s Altmann a háttérből inkább politikailag-stratégiai-irányította, mintsem tanácsokkal látta el – legitimációképpen bevezette a válságmotívumot: „Csakugyan, a válságérzékenység szemlátomást megnövekedett. Vihart még nem jelentettek. De vajon álljuk-e majd?” Altmann az osztályharc végleges befejeződését helyezi kilátásba és azt a következtetést vonja le, hogy az ily módon kiképzett társadalomban immár ennek működőképességé az elsőbbség, ez viszont mindekelőtt azt is jelenti, hogy a tulajdonosok szabadon rendelkezhetnek a gazdasággal. „Ebben a tekintetben persze megszokott dolog és elengedhetetlen is a szabadság és a rend összefüggésének a figyelembevétele. Mindamellet ez az evidencia másodlagos.” Ezzel kerekén kimondja, hogy az állam elsőbbségére vonatkozó elterjedt illúziót fel kell adni. S ez a premissza felfedi követelése szociális értelmét is, nevezetesen hogy a végrehajtó hatalomnak vissza kell kapnia cselekvési szabadságát és autoritását, vagyis meg kell szabadulnia korlátaitól és gátjaitól.

Forsthoffhoz hasonlóan Altmann is inkább csak körülírja, mintsem világosan leszögezi, hová is akar kilyukadni. Az osztálytársadalom olyan pólusai mint a tőke és a munka itt meg sem jelennek. Altmann mindössze arra utal, hogy a kiképzett társadalom „a távoltartás szabadságát előnyben részesíti” – ami annyit akar jelenteni, hogy a tömegeket távol tudja tartani a társadalmi döntéshozattól és privilegizálástól. Az önállóságtól való csendes megfosztás a hatalom gyakorlásának korszerű technikája révén, „az autoritárius államhoz való előkelő lopakodás” (Christian v. Krockow) ily módon kihúzhatta a talajt az alól, amit maga Altmann „a szociális probléma még min-

dig veszélyes vadvizeinek” ismert el. A szükségessé vált eljárás irányvonalát másutt maga így fogalmazta meg:³⁸ Az *állam* és tekintélye, autoritása szempontjából előnyös volna, ha a politikai cselekvéshez „bal felől igazolást szerezne, a megoldást magát viszont jobboldalt keresné”.

Közben Altmann a totális politikai „döntés” uralmi keretét hozzátette³⁹, s az osztályellenfél mint „ellenség” újra a társadalmi béke „megzavarójává” válik. Új meg-alapozásában a régi tétel immár így hangzik: „De minden magas fokon manipulált társadalomban a zavarok veszélyesekké válnak és kiküszöbölendők.”

Armin Mohler (sz. 1920), Ernst Jünger egykori magántitkára, politikai publicista és a Siemens konzern speciális tudomány- és oktatáspolitikai érdekeinek szóvivője, ebben a körben politikailag, a legvilágosabb és legagresszívabb; Altmann s ugyanúgy Forsthoff arisztokratikus úri stílusát, amely a beavatottnak szándékosan megkur-tított gondolattörédekeket tálal, nyilvánvalóan semmibe veszi. Már 1950-ben „Konservative Revolution” című munkájában⁴⁰, a fasizmus még elevenen élő tapasztalata dacára, azzal a kétes értékű feltételezéssel hozakodik elő, hogy a „konzervatív forradalom” alighanem tartogat még ígéretes megoldásokat, amelyek „kívül esnek a haladás és a reakció elcsépelet jelszavain”. És mindenféle hasonló értelmű kitételek és átmeneti jellegű állásfoglalások után, amelyek támadó jellege az idők folyamán – a durva nacionalista-reakciós publicisztikába tett kiruccanásáig – szemmel láthatóan növekedett, 1973-ban megjelent tőle egy tanulmány „Der faschistische Stil” címmel⁴¹, s ez már végképp nem hagyott semmi kétséget afelől, hogy mire gondol.

Már bevezetőben határozottan példálódzik a konzervativizmus és a *fasizmus* összefüggésével, mint kifejezést, stílust és ritmust definiálva ez utóbbit: „gyors, sziporkázó, nagyszerű”. Ebben a szépítő köntösben a fasizmus – mégpedig a nemzetiszocialisták által rossz szemmel nézett, „igazi”, mondjuk olasz vágású, amelyre Ernst Jünger szolgálhat mintául – nem más, mint „döntés a kiképzetlen (megformázatlan) ellen.” Mohler a „harciasan gondolkodó fasisztát”, aki szereti a küzdelmet, a brutális akciót magát, és ezt valósággal keresi mint az élet legintenzívebb megnyilvánulási és kifejezési formáját, szembeállítja az ideológikus-messianisztikus gondolkodással és magasztalja e világ két „ingredienciáját”, amely „mélyen belevésődött az emberek szívébe”: „a nemzetiszocialista szenvedélyt és a fasiszta stílust”. Azzal zár, hogy homályos formában valamilyen döntést sürget az általa optált választási területen, mert a történelem nem kínálja „a lehetőségek tetszőleges, végtelen sorát”: „Ha végre felhagyunk azzal, hogy tabunak nyilvánított dolgokat, mint a »nemzetiszocializmus«, a »fasizmus« és hasonlókat, egyszerűen mellőzünk, és józanul, differenciáltan feltesszük magunknak a kérdést, hogy ezek tulajdonképpen mik is voltak, – azt is megtudjuk, milyen lehetőségek maradtak számunkra.”

Ezzel, a Schmitt-féle iskola kontinuitásában maradván, a fasizmust mint a konzervativizmus legitim rokonát – ha ugyan nem betetőzőjét – rehabilitálták és végigjártak egy nevezetes kört, amelynek elején a „forradalmi konzervativizmus” és a nemzetiszocializmus párhuzamos szociálgenezise állt. Az ilyen motívumok és érvelési minták elterjedése és visszhangja kétségtelenül elárul egyet-mást Németország polgári társadalmának hagyományairól és tendenciáiról. De vajon csakugyan, Greiffenhagen kifejezésével élve, német dilemma ez csupán? Avagy abban a körülményben, hogy preventív módon indoklási mintákat készítenek elő akut ellenforradalmakhoz, amelyek

szükség szerint finom cselekvési utasításokká simíthatók és eldurvíthatók, nem inkább társadalmilag meghatározott érdekösszefüggések jutnak kifejezésre, amelyek nem annyira hagyomány és nemzetiség szerint, mint inkább fejlődési fok és osztálypolitikai erőmegoszlás szerint bontakoznak ki?

Ez utóbbi feltételezés mellett nemcsak az szól, hogy Spanyolország és Portugália autoritárius kormányzata alatt a Schmitt-féle iskola intenzív fogadtatásra talált, hanem talán még nagyobb mértékben az is, hogy egy újabb agresszív konzervativizmus sikert könyvelhetett el az Egyesült Államokban.⁴² Ám a legnyomósabb érvet ebben az értelemben alighanem a körülbelül 1960 óta a vezető tőkés országokban járványszerűen terjedő technokratikus rendszerelméletek és kibernetikai modellek szolgáltatják, amelyek legfőbb törekvése rendszerint az, hogy taglalják a normative feltételezett polgári társadalmi rend irányítási követelményeit és hatékonyabbá tegyék az irányítást. Mivel ezzel a súrlódási veszteségeknek a minimumra való csökkentése és az uralom veszélyeztetésének kikapcsolása a cél, ily módon láthatóan jelesen konzervatív, nevezetesen a rendszer érdekeinek óvását szolgáló funkció realizálódik, amelynek alá van rendelve az átalakítás eszközeinek a kérdése.⁴³

10. 4. Konzervatív keverékformák és mellékáramlások

A „technokrata” és a „decizionista” konzervativizmus különféle válfajai mellett újabb hajtásai fejlődtek ki a „szociális” konzervativizmusnak is, bár ez Lorenz von Steinnek az analitikus dimenzióit már nemigen érte el újra. A legimpozánsabban ezt német nyelvterületen alighanem a jezsuita Oswald von Nell-Breuning (sz. 1890) képviselte, például „Kapitalismus und gerechter Lohn” című művében (1960), nagy jelentőségre téve szert a szerteágazó katolikus szociális tanítás⁴⁴ szempontjából. Ennek, akárcsak az evangélikus szociális tanításnak⁴⁵ is, igen fontos felismerések és előbbre vivő ösztönzések köszönhetőek, amelyek mindamellettt sajátos ambivalenciát mutatnak. Az a mennyiségű progresszivitás, amely ezekben benne rejlik, csaknem mindig feloldódik egy – feltételezetten semleges érdekeltségű „magasabb szempontból” meghatározott – partriarchális keretben. A „szociális igazságosságot” mint a szociál-konzervatív társadalomfelfogás kulcsszavát többnyire valamiféle olyan harmóniaelképzelésből vezetik le, amely azt tartja magáról, hogy abszolút kritériumokkal rendelkezik egy adekvát, mégpedig kiváltságok szerint rendezett társadalomhoz. A szociálisan gyengébbé váló, sokszor igen elkötelezett kiállítás⁴⁶ ennek során már eleve mindig inkább az egyénnél lecsapódó szociális károkat kívánja karitatív módon kiegyenlíteni, mintsem az ezeket előidéző struktúrákat megváltoztatni.

Ennek alapja általában egy statikus világ- és kiváltképpen tulajdonfelfogás, amely – sokszor éppen a keresztény szociálteoretikusokat produkáló kispolgári világot visszatükrözve – a tartósságot óhajtja megóvni a lerombolástól; nem látva be, hogy a legfőbb romboló tendenciák és erők szociális struktúrákból (és főképpen a föld és a termelési eszközök társadalmilag meghatározó magántulajdonából) fakadnak. Ebből a szemszögből nézve található magyarázat arra a sokszor merev, sőt korlátolt konzervativizmusra is, amelyről elkötelezett szociálkonzervatívok politikai-állami területen többnyire tanúbizonyságot adnak: a kereteket és a struktúrákat – egy „ép világ” ér-

telmében, akármilyen feltartóztathatatlanul fogyatkozik is meg ennek az elképzelésnek a tényleges tartalma – fenn kell tartani. Vagy a Kurke-féle képet felidézve: változtatásokat csak a régi épület stílusában szabad végrehajtani; inkább benne, mintsem rajta – és semmiképpen sem a szerkezeti falakon.

A felekezeti síkon túl központi szociálkonzervatív vonások jutottak kifejezésre az SPD politikai tevékenységének és megnyilatkozásainak egy tetemes részében is – kiváltképpen az 1959-es godesbergi program idejében –, mivel ezekben, legalább is ami a fő hangsúlyt illeti, a fennálló társadalomba és annak fejlődéstörvényeibe való integrálódásra, nem pedig kiváltságok megszüntetésére és szocialista perspektívájú emancipációra törekedtek.⁴⁷ Ebben nem utolsósorban a szociálkonzervatív elképzeléseknek az az együttese nyilvánul meg, amely már Ferdinand Lassalle (1825–1864) munkásvezér kora óta a német szociáldemokrácián belül mindig megvolt – és Lassalle-ról még közvetlenül Lorenz von Steinre szállhatott át –, s amely a tömegek felülről elrendelt, ellenforradalmi fogantatású szerény szerencséjének a képét vázolja fel.

A Szövetségi Köztársaság parlamenti képvisellel rendelkező pártjaiban ily módon – annak a körülménynek megfelelően, hogy a kapitalizmus olyan alapvető kritikáját, amely többet akart, mint pusztán a proletariátus helyzetének javítását a rendszer keretei között, jelentősen visszaszorították, s ez csak fokozatosan tudott újra tért nyerni. Általános értelemben mutatkoztak meg olyan konzervatív gondolati tartalmak, amelyek minden pártkorláton túllépve széles körben terjedtek el és eltérő politikai-parlamenti állásfoglalások hordozó ideológiáiként szerepeltek. Amikor újra előtérbe került egy szocialista, sőt akár csak radikális polgári demokratikus programrendszer, azok az erők, amelyek, ha eltérő módon is, a polgári társadalom fenntartásában voltak érdekelték, erősebben érezték magukat indíttatva arra, hogy konzervatív elképzeléseket állítsanak szembe a változtatási dinamikával. Ez a törekvés, amely például egy „konzervatív internacionálé” vágyalmában teljesedett ki, megváltozott körülmények között is újra megerősíti a konzervativizmus régi szociális értelmét.

Az adott pártpolitikai tényállással látszólag szemben áll az, hogy például a CDU/CSU az 1976-os Bundestagválasztási harcban központi jelszóként ezt tűzte ki: „Szabadság, nem (vagy) szocializmus” (Freiheit statt (oder) Sozialismus), s ezzel a közvélemény előtt olyan látszatot keltett, mintha alapvető társadalmi-politikai konfliktusban állna a szociálliberális koalíció pártjaival.

Csakhogy ennél a hagyományos, öskonzervatív antitetikus alaplíniánál⁴⁸ időszerű alkalmazásában éppen a tényleges szubsztancia hiánya figyelemreméltó. Ugyanis nemcsak hogy az FDP-vel, amely az európai spektrum egészében meglehetősen jobboldali konzervatív álláspontot foglal el, szocialista politika nem folytatható, hanem az SPD-ben magában is a történelmi értelemben szocialista erők kétségtelenül bizonytalan jövőjű kisebbséget alkotnak, amelyet talán még a párton belül is értelmileg azonos irányú érveléssel fognak leküzdeni. Ez a tényállás nem csupán egy határozottan konzervatív párt választási jelszavának a nyilvánvalóan demagóg intencióját mutatja. Ez eléggé jól rávilágít a mai SPD tömény konzervativizmusának lényeges vonásaira, még ha az SPD mindennek ellenére is úgy érzi, hogy a szocialista munkásmozgalom hagyományait követi.⁴⁹

11. A konzervativizmus perspektívái és határai

A történelmi tapasztalatok fényében, valamint logikailag rendszerezve, vizsgálva, értelmetlen és félrevezető volna, ha mindent, ami az „emancipáció” (vagy éppenséggel a „szocializmus”) jelszava szempontjából az elképzelt ideális mértékektől elmarad, a „konzervatív” fogalom alá sorolnánk – sőt tendenciáját tekintve politikailag „reakciónak” minősítenénk. Az ilyen polemikus túlhajtásnak egy különösen messzire nyúló kísérlete érte a Max Horkheimer és Theodor Adorno köré tömörült – valójában minden történelmileg megragadható konzervativizmuson messze túljutott – „*frankfurti iskolát*”, amelyet filozófiai idealizmus és történelmi materializmus keverése, valamint hiányos valóságérzete miatt konzervatívnak minősítettek.⁵⁰ Az ilyen értelmezés azonban maga is erősen leszűkült valóságérzetről tanúskodik, mivel félreismeri a mai polgári társadalom elért állapotát és fejlődési tendenciáit és eltéveszti a „kritikai elméletben” rejlő – és így be is vált – emancipátori érdekeket és potenciált.

A szokásos értelmezés és minden látszat dacára Cristian v. Krockow⁵¹ ragaszkodott egy Németországban „hiányos konzervativizmust” (fehlender Konservatismus) kimutató „ellenmérleghez” (Gegenbilanz). Felfogása szerint a német konzervativizmus dilemmája lényegében abban rejlett, hogy „túlságosan sikeres”. Akármilyen találó is Németországot illetően a demokratikus fejlődés hiánya és akármilyen találon vezettek is le ebből történelmi katasztrófákat, ez mégsem önmagában véve a német konzervativizmusnak a rovására írandó, hanem a német fejlődés társadalomtörténeti és politikai meghatározottságának, amely fejlődés a német konzervativizmusban tükröződik vissza. Amikor Krockow körülbelül ezt a definíciót állítja fel: „Mindenütt ahol emberek emberek fölött rendelkeznek, alapjában nyilvános szféráról van szó, ahol az ember méltósága, önrendelkezése érdekében demokratikus eljárásra, választásra és a hatalom hordozóinak a hatalomnak alárendeltek által való ellenőrzésére van szükség”, úgy ez kétségtelenül emancipátori állásfoglalás. S ha ehhez hozzáteszik, hogy egy „demokratikus szocializmus” ebben az értelemben nemcsak elképzelhető, hanem éppenséggel „konzekvenciája a liberális-konzervatív felfogásnak”, akkor ez aligha kapcsolódik a konzervativizmus valamely történelmileg megállapítható típusához és artikulációs érdekéhez. A szabadság biztosításának ehhez hozzáfűzött fenntartása: „Az elengedhetetlen határeltolódásnak mindamellet semmiképpen sem szabad olyan rövidzárlathoz vezetnie, amely a magánszférát egyszerűen kirekeszti”, olyan igény, amely központi elemként végigkísérhető a szocialista mozgalom egész eszmetörténetén. Ez konzekvenciájában azt jelentené, hogy a Krockow által ajánlott fogalom meghatározásban még a marxista-szocialista felfogás is – ha példának okáért három történelmi és elméleti alapvető szakaszt személyekkel akarnánk jelölni: Karl Marxnál, Rosa Luxemburnál, Wolfgang Abendrothnál – konzervatívként jelentkezne. S végül „a kétely és a remény keveréke”, amelyet Krockow antropológiailag a konzervativizmus sajátjaként propagál, éppen ebben az összekapcsolásban nehezen minősíthető konzervatívnak.

Ily módon éppen Krockow ama fordított irányú kísérlete alapján, hogy a konzervativizmus fogalmát átmentse valamilyen demokratikus, emancipátori perspektívába, azt mutatja, hogy a konzervativizmus történelmi-társadalmi értelemben ilyesmit nem nyújthat és hogy a felismert hiány nem konzervativizmusban való hiány,

hanem magának a konzervativizmusnak egy szükségszerű immanens hiánya. A konzervativizmus történelmi-társadalmi szempontból nem választható el önnön érdekétől és attól, ahogy autoritárius, kiváltságokat védő hajlamát ideológiailag megformálja. A konzervatív irodalom újabb konjunktúrája, amely a Szövetségi Köztársaságban a hatvanas évek végén és a hetvenes években bontakozott ki, önmagában véve újra megerősíti a maradandó konzervatív funkciót: nevezetesen hogy ideológiailag sorompóba álljon, amikor társadalmi-gazdasági eltolódások folytán a tulajdonra és kiváltságra orientált társadalom alapjai veszélyeztetetteknek látszanak. Gerd-Klaus Kaltenbrunner (sz. 1939) mint konzervatív eszmefuttatások elkötelezett szervezője ezt a körülményt hagyományos konzervatív kifejezésmódban vázolta, amikor 1973-ban azt fejtegette, hogy „éppen permanens átalakulásoknak és emfatikusan erőltetett változtatásoknak, vagyis fokozott bizonytalanságnak a korában újra szükség mutatkozik majd az olyan konzervatív értékekre, mint a rend, a stabilitás, az autoritás és a szabadság”.

A konzervatív erőfeszítés, öndefiníciójának megfelelően, mindig a kiváltságok óvására és az emancipáció megakadályozására törekedett; politikai célját tekintve mindig az „autoritárius tulajdonvédő állam” után vágyott (ezt a kifejezést a szociáldemokrata Kurt Schumacher használta a még fiatal NSZK-ra). Ha ez így van, akkor ma valóban minden olyan világfelfogás, amely a polgári társadalomhoz igazodik és annak érdekeit képviseli, lényegében konzervatív jelleget ölt, akármilyen is az kívülről nézve és akármilyenek is a mellékáramlatai.

Ami az óhajtott vagy végeredményben érvényesülő konzervatív tendenciáktól és a konzervatív társadalmi érdek által kiváltott implikációktól különválik, az a társadalmi emancipációra, a kiváltsággal szemben az egyenlőségre, a *demokratizálódásra* való törekvés az ember önrendelkezésének követelése és folyamata. A konzervativizmus mint reakciós társadalmi érdekek ideológiája a társadalomtörténeti folyamatnak a dialektikájában a szélsőségek közötti távolságot teljes egészében megtette: isten uralmától a technika uralmáig, a hit jegyében folytatott manipulációtól a tudatosság jegyében folytatott manipulációig, a tradíciótól a decízióig, az autoritásról a terrorig, a munkásosztálynak a létfeltételeitől való megfosztásától az integrálásán át a likvidálásáig; és az érdekek alakulásától függően mindezeket az utakat visszafelé is megtette. Éppen ebben a mindenkor eltérő konkrét követelményekkel szembeni mozgékonyág által bizonyulnak a konzervatív minták alkalmasak arra, hogy a mindenkori, a fennálló tulajdonviszonyok jogcímeit és a kiváltságokat, vagyis előbb a kései feudális, majd a polgári társadalom uralmi viszonyait valóságosnak és normatívnak mutassák ki, és amennyire ideológiai erőik engedik az emancipációs mozgalmakat ellenforradalmi módon elhárítsák.

Jegyzetek

1. Idézi: *Kurt Lenk*: Konservativismus. In: Reinhard Kühn (Hrsg): *Der bürgerliche Staat der Gegenwart. Formen bürgerlicher Herrschaft. II.* Reinbeck, 1972. 148.
2. *Otto Heinrich von der Gablentz*: Konservativismus. In: Ernst Fraenkel-Carl-Dietrich Bracher (Hrsg): *Staat und Politik. Frankfurt/M. 1966. 170 és kk.*
3. Lásd *Mannheim*: *Das konservative Denken* (1927). In: *Mannheim Wissenssoziologie*: Hrgs. Kurt H. Wolff. Neuwied 1964. 408 és kk.

4. Lásd *Greiffenhagen*: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland. 16. – Greiffenhagen azóta maga immanens módon kritikailag revideálta álláspontját. Vö.: „Neokonservativismus in der Bundesrepublik” c. tanulmánya. In: *Martin Greiffenhagen* (Hrsg.): Der neue Konservatismus der siebziger Jahre. Reinbek, 1974. 7 és kk.
5. Marx és Engels Művei 1. köt. Budapest 1957.
6. Uo. 444.
7. *Hans Barth*: Die Idee der Ordnung. Erlenbach 1958. 52.
8. *Karl Marx*: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. In. MEM 1. kötet, Budapest, 1957. 379.
9. *Mannheim*: Das konservative Denken. 457.
10. *G. W. F. Hegel*: A jogfilozófia alapvonalai. Budapest, 1971, 243–246.
11. Lásd, elsősorban *H. Heller*: Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland (1921). In: *Heller*: Gesammelte Schriften, Hrsg. M. Drath u. a. I. Leiden 1971. 46 és kk.; *H. Marcuse*: Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie. Nauwied 1962.² 154 és kk.
12. *Kurt Lenk*: Volk und Staat. Strukturwandel politischer Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1971. 45.
13. *Kurt Lenk*: Konservatismus. 136.
14. *Marx és Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 366.
15. Lásd *Herbert Marcuse*: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung (1934). In: *Herbert Marcuse*: Kultur und Gesellschaft. I. Frankfurt/M 1965. 22.
16. *Greiffenhagen*: Dilemma, 13.
17. Lásd például *Otto Heinrich von der Gablentz*: Konservativismus. 172.
18. Lásd *F. Karrenberg*: Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Protestantismus. In *H. Grebing* (Hrsg.): Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland. München 1969. 592 és kk.
19. Lásd *Helmut Theisen*: Die Entwicklung zum nihilistischen Nationalismus in Deutschland 1918 bis 1933. München 1955. 19 kk.; *Helga Grebing*: Nationalismus und Demokratie in Deutschland. In *Iring Fetscher* (Hrsg.): Rechtsradikalismus. Frankfurt/M 1967. 31 és kk.
20. Erre és a következőkre vonatkozólag (és bibliográfiát) lásd *Klaus Fritzsche*: Politische Romantik und Gegenrevolution Fluchtwege in der Krise der bürgerlichen Gesellschaft: Das Beispiel des „Tat” –Kreises. Frankfurt/M. 1976. 13 és kk., 31 és kk.
21. Lásd *Ernst Nolte*: Der Faschismus in seiner Epoche. München 1963. 61. és kk.
22. A fogalomról és értelméről lásd *Christia Graf von Krockow*: Die Entscheidung. Stuttgart 1958.
23. *Arthur Moeller van den Bruck*: Das Dritte Reich. Hrsg. *Hans Schwarz*. Hamburg 1931³. 189, 202.
24. *Ernst Jünger*: In Stahlgewittern. Berlin 1924⁵. XII.
25. A „Tat”-kört illetően általánosságban véve lásd *Klaus Fritzsche*: Politische Romantik und Gegenrevolution.
26. Lásd *Carl Schmitt*: Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus. Berlin (–W.) 1961³. 13. kk.
27. *Ernst Nolte*: Konservativismus und Nationalsozialismus. In: „Zeitschrift für Politik” (NF) 11, 1964. 18.
28. Lásd *Varga Jenő*: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó 1978. 195. és kk., 277. és kk.
29. Lásd *Ernst Nolte*: Die faschistischen Bewegungen. München 1966. 64 és kk.; *K. Priester*: Der italienische Faschismus. Köln 1972. 113 és kk., 276 és kk.
30. Lásd például az előbbi illetően a fentebb megnevezett pártok, az utóbbit illetően a „Tat”-kör átmenetét a „harmadik birodalomba”: *E. Matthias/R. Morsey* (Hrsg.): Das Ende der Parteien 1933. Düsseldorf 1960, passim; *Fritzsche*: *Romantik*, 239. és kk.
31. Lásd *H. Rothfels*: Die deutsche Opposition gegen Hitler. Frankfurt/M. 1959. 109 és kk.; *H. Mommsen*: Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstandes. In *W. Schmitthenner/H. Buchheim* (Hrsg.): Der deutsche Widerstand gegen Hitler. Köln 1966. 73 és kk.

32. Lásd *W. Hofmann*: *Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts* Frankfurt/M. 1968²
33. *The Conservative Mind*, 1953. – Svájci szemmel *Hans Barth*: *Der konservative Gedanke*. Stuttgart 1958.
34. *Ernst Forsthoff*: *Technisch bedingte, Strukturwandlungen des modernen Staates*. In *Hans Freyer* u. a.: *Technik im technischen Zeitalter*. Düsseldorf 1965. 211 és kk.
35. *Helmut Schelsky*: *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*. Köln 1961. 29.
36. *Carl Schmitt*: *Politische Theologie*. München 1934². 11.
37. A tanulmány megjelent Altmann „Späte Hachricht vom Staat” című tanulmánykötetében, Stuttgart 1968. – A „kiképzett társadalom” kérdéséhez lásd még R. Opitz: *Der grosse Plan der CDU: die „Formierte Gesellschaft”*. In „Blätter für deutsche und internationale Politik”, 10. 1965. 750 és kk.
38. *Rüdiger Altmann*: *Späte Nachricht vom Staat* (1967). In: *Nachricht*, 58.
39. *Rüdiger Altmann*: *Der Feind und der Friede* (1968). In: *Nachricht*, 77.
40. *Armin Mohler*: *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*. Stuttgart 1950; jelentősen bővített kiadás: Darmstadt 1972². 211.
41. In *Gerd–Klaus Kaltenbrunner* (Hrsg.): *Konservatismus international*. Stuttgart 1973.
42. Lásd *Philip C. Chapman*: *The New Conservatism*. In: „Political Science Quarterly”, 75. 1960.
43. Erre vonatkozólag lásd például *K. W. Deutsch*: *Politische Kybernetik. Modelle und Perspektiven*. Freiburg 1970², továbbá ennek kritikája: *W. D. Narr*: *Theoriebegriffe und Systemtheorie*. Stuttgart 1969; különösen 170. és kk.; valamint ennek ellentéte: *J. Habermas/N. Luhmann*: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M. 1971.
44. Lásd ehhez áttekintésképpen *F. J. Stegmann*: *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Katholizismus*. In *Helga Grebing* (Hrsg.): *Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland*. München 1969. 483. és kk.; valamint történelmileg jobban alátámasztott tárgyalásban: *G. Kraiker*: *Politischer Katholizismus in der BRD: Eine ideologiekritische Analyse*. Stuttgart 1972.
45. Lásd *F. Karrenberg*: *Geschichte der sozialen Ideen im deutschen Protestantismus*. In: *H. Grebig* (Hrsg.): *Geschichte*, 592 és kk.
46. Lásd például, a keresztény szakszervezeti mozgalom hagyományai alapján: *N. Blüm*: *Reaktion oder Reform. Wohin geht die CDU?* Reinbek 1972.
47. Tipikus ebből a szempontból: *K. Schiller*: *Reden zur Wirtschaftspolitik*, 4. (Bonn 1968), különösen 115. és kk., 167 és kk., 203. és kk., *H. Ehrenburg*: *Zwischen Marx und Markt. Wirtschaftspolitik für morgen*. Frankfurt/M. 1973; *H. Buschfort*: u.a.: *Godesberg und die Gegenwart*. Bonn-Bad Godesberg 1975; *H. Schmidt*: *Kontinuität und Konzentration*. Bonn-Bad Godesberg 1975.
48. Lásd ebből a szempontból akár csupán annak a könyvnek a címét és szövegét, amely 1952 óta Európában és az Egyesült Államokban különböző kiadásokban és példányszámokban látott napvilágot: Erik R. v. Kuchnelt-Leddihm: *Freiheit oder Gleichheit? Die Schicksalsfrage des Abendlandes (Szabadság vagy egyenlőség? A Nyugat sorskérdése)*.
49. Lásd a heterogén társadalmi-elméleti állásfoglalások figyelemre méltó kompromisszumát az SPD úgynevezett hosszútávú programjában; *Ökonomisch-politischer Orientierungsrahmen für die Jahre 1975–1985*. Vorstand der SPD, Bonn 1975.
50. Lásd például *Jürgen Rissert/Claus Rolshausen*: *Der Konservatismus der kritischen Theorie*. Frankfurt/M. 1971.
51. *Cristian v. Krockow*: *Der fehlende Konservatismus – eine Gegenbilanz*. In *Helga Grebing* u. a.: *Konservatismus – eine deutsche Bilanz*. München 1971. 98 és kk.